



Tilfangetagne russiske, rumænske, franske, belgiske, italienske og engelske soldater blev af de tyske myndigheder udstationeret som arbejdskraft i Nordslesvig under Første Verdenskrig. Her berettes om, hvorledes befolkningen tog imod de mange tusinde krigsfanger og ofte behandlede dem bedre end tilladt. Mange krigsfanger, især de russiske, flygtede til Danmark. Den modtagelse de fik her, belyses også.

Hovedsigtet er at skildre almindelige, jævne menneskeskæbner i en krigs malstrøm og at belyse et særegent kapitel i Sønderjyllands nyere historie. Men bogen har tillige et aktuelt sigte: Her redegøres for nogle fundamentale forudsætninger for at blive integreret i et nyt samfund - og der berettes om den behandling, det danske samfund gav disse flygtninge. Bogen er ikke »blot« et stykke sønderjysk lokalhistorie, men også en lille brik til dansk fremmedhistorie.

Ivan fra Odessa Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914-20



Fra Als og Sundeved

40.605 Als & SUNDEVED HÅNDBOGSSAMLING

Ivan fra Odessa

*Krigsfanger i
Nordslesvig og Danmark
1914-1920*



Fra Als og Sundeved - Bind 69

Inge Adriansen

Ivan fra Odessa

*Krigsfanger i
Nordslesvig og Danmark
1914-1920*

© Inge Adriansen

ISBN 87-153-114
ISSN 85-0845

Redaktion:
Boye Andersen og J. Slettebo

Ekspedition:
Museet på Sønderborg Slot · 6400 Sønderborg

Trykt med tilskud fra:
Dansk Lokalhistorisk Forening
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Tryk: Dy-Po Tryk · Sønderborg

1991

HISTORISK SAMFUND FOR ALS OG SUNDEVED

Denne bog er tilegnet de mange mennesker over hele Sønderjylland, der har bevaret mindet om krigsfanger, de har kendt i deres barndom under Første Verdenskrig, og som beredvilligt har fortalt eller nedskrevet deres erindringer herom.

Forside: Russiske krigsfanger på Tuemosegård i Asserballe ca. 1916. Til venstre står den tyske vagtmand Max Beckert. (Foto i Lokalthistorisk Arkiv, Augustenborg)

Bagside: Gravsten på Sommersted kirkegård over fire russiske krigsfanger. Den ene af disse, Ivan blev skudt under flugtforsøg. (Foto H. E. Sørensen, Skærbæk)

Indhold

Forord	7	Ankomsten til Danmark	70
Indledning		Flugten over landegrænsen	70
Bogens kildemateriale, afgrænsning		Sejlads over Lillebælt og Østersøen ...	75
og sigte	9	Opholdet som militærflygtninge	
Krigsfanger i Nordslesvig		i Danmark	80
1914-1920		Zarrusland og flygtningene	80
Efteråret 1914	11	Sovjetrusland og flygtningene	82
Krigsfangelejre i Nordslesvig	15	Flygtninge som landarbejdere	82
Antallet af krigsfanger i Nordslesvig	19	Danske flygtningelejre 1918-20	85
Anlægsarbejder udført af krigsfanger	21	Røde og hvide agenter	86
Vagtmandskabet	23	Hjemsendelse fra Danmark	89
Forordninger vedr. krigsfangers arbejde ...	28	Tiden efter 1920	
Dagens gang, indkvartering, arbejde		Tilbage i Rusland	95
løn og kost	30	Danmark som nyt fædreland	98
Krigsfanger som arbejdskraft	36	Sammenfatning - krigsfanger	
Forskelle på enkelte nationaliteter	36	som fremmedarbejdere	
Forskelle på dansk- og tysksindede		og flygtninge	
arbejdsgivere	40	Krigsfanger som fremmedarbejdere	
Krigsfanger i fritiden	45	i Nordslesvig	109
Mennesker på godt og ondt	49	Krigsfanger som flygtninge og	
Flugtforsøg og længslen efter		fremmedarbejdere i Danmark	114
hjemlandet	53	Noter	117
Hjemsendelse fra Nordslesvig 1918-19 ...	58	Utrykte kilder	123
Krigsfangekirkegårde og fangegrave		Trykte kilder og litteratur	127
i Nordslesvig	61	Krigsfanger i Danmark	
Krigsfanger i Danmark		1915-20	
1915-20		Danmarks humanitære indsats under	
Første Verdenskrig	67	Første Verdenskrig	67
Lazaret-lejrene i Horserød og Hald	68	Årsberetning fra Historisk Samfund	
Årsberetning fra Historisk Samfund		for Als og Sundeved	130
Årsberetning fra Museet på		Årsberetning fra Museet på	
Sønderborg Slot	133	Sønderborg Slot	133

*Ivan, Ivan Abonasjoff!
Jo, ham hovser æ så godt,
Ja, den stakkel, da han flygted',
kam e vagt, og han blev skådt.*

*Fremmed folk di glemmes haste.
Ivan han er snart forglemt.
Til å knytt hans minde faste
hærr æ da min vis' bestemt.*

Martin N. Hansen, 1919

Forord

Tak til Rigsarkivet og Landsarkivet i Aabenraa for hjælp og bistand. Ligeledes takker jeg de lokalhistoriske arkiver i Augustenborg, Tinglev, Løgumkloster og Ribe, som alle har stillet materiale til rådighed. Arkivleder Esther Feddersen, Tinglev, har energisk indsamlet både mundtlige og skriftlige kilder, som jeg har været glad for at måtte bruge. En særskilt tak til cand.mag. Eva Holm Rasmussen, Sønderborg, som i nogle måneder har deltaget i undersøgelsesarbejdet. Ved sin faste ansættelse i gymnasieskolen overdrog hun sit indsamlede materiale til Museet på Sønderborg Slot.

På min arbejdsplads takkes min chef og mine kolleger for hjælp og overbærenhed i slutfasen af arbejdet. Især vil jeg gerne takke kontorassistent Inge Jessen for hendes indsats med at få bragt manuskriptet i trykklar form på disketter, og Hans Arne Madsen, som med stor omhu har af-fotograferet mange amatørfotos i privateje.

Sidst, men ikke mindst, takker jeg Historisk Samfund for Als og Sundeved, som har påtaget sig at udgive manuskriptet. En særlig tak skal rettes til Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse og Dansk Lokalhistorisk Forening for støtte til udgivelsen.

September 1991

Inge Adriansen

Indledning

Emne, kilder, afgrænsning og sigte

Tilfangetagne russiske og rumænske, franske og belgiske, italienske og engelske soldater blev af de tyske myndigheder udstationeret som billig arbejdskraft i Nordslesvig under Første Verdenskrig. Da hovedparten af disse krigsfanger var russere, vil denne nationalitet spille en hovedrolle i bogen, men også fanger af en række andre nationaliteter omtales. Her berettes om, hvorledes lokalbefolkningen tog imod de mange tusinde krigsfanger, hvilket arbejde de udførte, hvilke krav de tyske myndigheder stillede ved deres behandling, og hvordan mange arbejdsgivere bevidst overtrådte forordningerne og behandlede krigsfangerne bedre, end det var tilladt. Endvidere redegøres for, hvordan mange af krigsfangerne, især de russiske, under vanskelige forhold flygtede til det neutrale Danmark i krigens sidste år. Også den behandling, den danske regering gav disse fanger, belyses.

Udgangspunktet for bogen er en undersøgelse af krigsfangers forhold i Nordslesvig i perioden 1914-20. Undersøgelsen blev indledt i 1972 af Museet på Sønderborg Slot. I forbindelse hermed blev der indsamlet breve, fotografier og ikke mindst et stort antal mundtlige og skriftlige beretninger fra sønderjyder, som i deres barndom dagligt havde nær kontakt med krigsfanger. Denne undersøgelse havde især til hensigt at belyse krigsfangernes muligheder for at tilpasse sig

forholdene i Nordslesvig og at klargøre, hvorfor en enkelt nationalitet - den russiske - var langt mere værdsat af lokalbefolkningen end de øvrige. Undersøgelsen er publiceret i 1974 i *Folk og Kultur, Årbog for dansk etnologi og folkemindvidenskab*. Siden da er undersøgelsen fortsat, og der er i årene frem til 1990 indsamlet et stort antal beretninger fra folk, der har haft nær kontakt med krigsfanger.

Det var imidlertid klart, at der var et betydeligt arkivalsk materiale til supplement af breve og mundtlige kilder. Endvidere er der siden 1970'erne indkommet en del materiale til de mange nyoprettede, lokalhistoriske arkiver i Sønderjyllands Amt. Det drejer sig især om krigsfangebreve og fotografier, der hidtil har ligget i privateje. En fortsættelse af undersøgelsen over krigsfangeforhold i Nordslesvig var derfor ønskværdig, men har måttet vente i en årrække på grund af andre opgaver og manglende tid.

I 1985 indledtes kontakt mellem Museet på Sønderborg Slot og cand.mag. Eva Holm Rasmussen, der har russisk som hovedfag. En videreførelse af undersøgelsen blev nu aktuel, og den blev gennemført i 1986-87. I denne undersøgelse blev der især fokuseret på de russiske krigsfangers forhold efter flugten til Danmark, og der blev givet adgang til Justitsministeriets og Udenrigsministeriets arkiver i Rigsarkivet. Samtidig

blev akter fra de preussiske forvaltningsarkiver i Nordslesvig gennemgået. Især landrådsarkiverne rummer meget værdifuldt stof til belysning af myndighedernes holdning til krigsfangerne. Det er herved blevet muligt gennem arkivalier og mundtlige kilder at følge krigsfangerne fra de tyske fangelejre bag fronterne til Nordslesvig, at beskrive deres ophold her, og for nogles vedkommende også deres flugt til Danmark og ophold i danske lejre og hjemsendelse fra Danmark under krigen eller efter dennes ophør. Eva Holm Rasmussen har givet en oversigt over sin del af undersøgelsen i artiklen: Russiske krigsfanger i Danmark under Første Verdenskrig, trykt i *PLUK fra forskning i Sønderjylland*, 1986, nr. 3.

Denne sidste del af de nordslesvigske krigsfangers historie, opholdet i interneringslejre i Danmark, er også skildret kort i Bent Blüdnikow: *Krigsfanger - et billedrama om krigsfanger i Danmark under 1. Verdenskrig*, 1988. Hovedsigtet i hans værk er en beskrivelse af Danmarks meget omfattende humanitære hjælpearbejde, og de flygtede soldater fra Nordslesvig udgjorde kun en lille del af den store mængde soldater, som mere eller mindre frivilligt kom til at passere gennem Danmark i krigsårene. Mens Blüdnikow henter sit kildemateriale fra Udenrigsministeriets, Justitsministeriets og Røde Kors' arkiver, har det i denne bog været muligt at inddrage såvel de administrative kilder på dansk og tysk side som de mundtlige kilder og - hvad der måske er det mest spændende - at sammenholde de ret forskelligartede billeder, som kilderne giver hver for sig.

Geografisk afgrænser bogen sig til Nordslesvig og Danmark, og der er således næsten ikke inddraget kildemateriale fra det nuværende Syd-

slesvig. Tidsmæssigt spænder undersøgelsen over perioden 1914-20; der er dog gjort et ihærdigt forsøg på at finde frem til nogle af de krigsfanger, som valgte at blive boende i Nordslesvig eller det øvrige Danmark efter verdenskrigen. Gennem deres beretninger er også tiden efter 1920 blevet belyst.

Hovedsigtet er at skildre almindelige, jævne menneskeskæbner i en krigs malstrøm og at belyse et lille, særegent kapitel i Sønderjyllands nyere historie. Men bogen har tillige et aktuelt sigte: Her redegøres for nogle fundamentale forudsætninger for at blive integreret i et nyt samfund - og der berettes om den behandling, det danske samfund gav disse flygtninge. Paralleller til debatten om udlændingelov, fremmedarbejdere og flygtninge i nutidens Danmark kan synes nærliggende, men al jævnføring til nutidige forhold overlades til læseren.

Fremmedforskning er et nyt forskningsområde,¹ og interessen har hidtil enten været rettet mod enkelte grupper af indvandrere² eller mod de danske myndigheders behandling af de fremmede.³ Her vil det blive forsøgt at inddrage begge disse synsvinkler i undersøgelsen, som herved ikke "blot" er et stykke sønderjysk lokalhistorie, men også en lille brik til dansk fremmedhistorie.

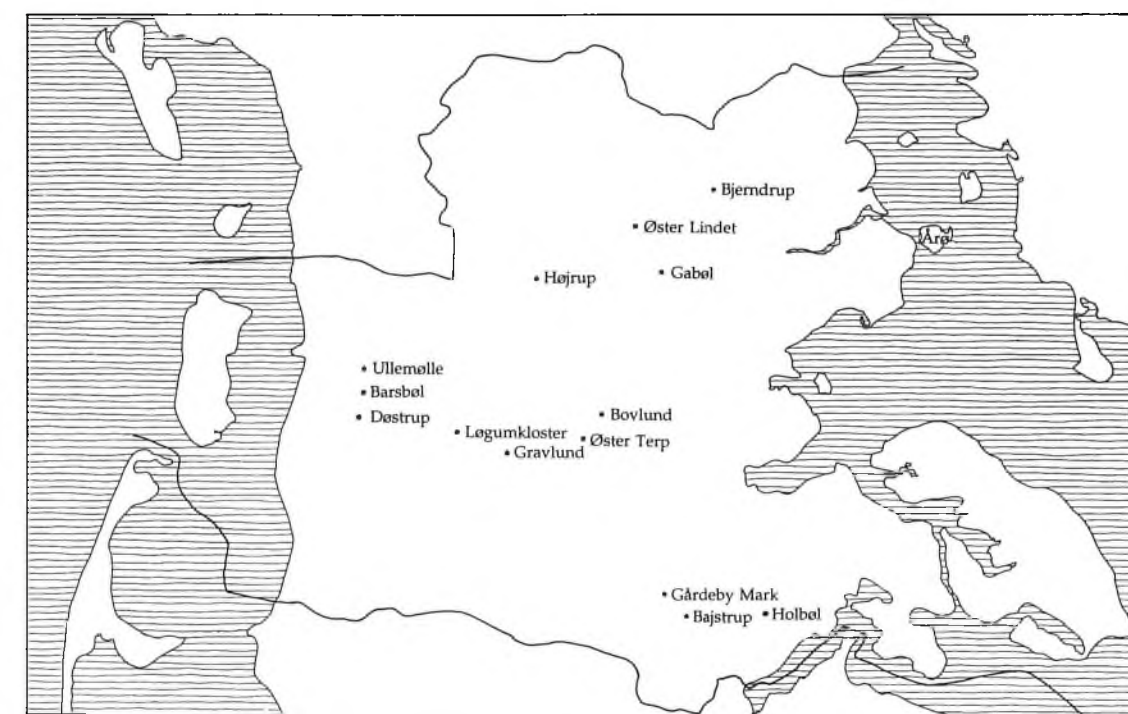
Kortet viser de større krigsfangelejre i Nordslesvig 1914-18. Helt små lejre og lejre af kort varighed er ikke medtaget. Tegnet af Inga Jørnil.

Krigsfanger i Nordslesvig

Efteråret 1914

Ved udbruddet af Første Verdenskrig i august 1914 var Sønderjylland en del af kongeriget Preussen og dermed også en del af Det tyske Kejserrige. Krigen fik derfor øjeblikkelige og direkte følger for omtrent hver eneste familie og borger i landsdelen. Mobiliseringsordren indløb

til alle tyske telegrafstationer 1. august ved 18-tiden. Alle krigsduelige mænd i alderen op til 45 år skulle stille under fanerne den følgende dag, 2. august. De ældste årgange, de 39-44 årige, udgjorde den såkaldte landstorm, hvis krigsopgaver primært skulle være at udføre bevogtnings-



opgaver. Selvom en del mennesker i de sidste dage af juli nok havde anet, hvor begivenhederne bar hen, kom krigsudbruddet alligevel uventet for de fleste. De dansksindede nordslesvigere modtog krigsudbruddet i en meget trykket stemning, fordi det betød, at de skulle drage ud i en krig, som ikke var *deres*, dvs. en krig, som de ikke følte gjaldt deres fædreland og deres grundlæggende værdier og idealer. De tysksindede nordslesvigere modtog i overvejende grad krigsudbruddet med optimisme og tro på en hurtig sejr. Det samme gjorde mange af de øvrige tyske borgere ligesom de fleste englændere og franskmænd. Den massive nationalisering af masserne, som var foregået i en række lande især Tyskland, Frankrig og England gennem et halvt århundrede, stod her sin prøve: Folk gik villigt ud i krigen - i en fast tro på, at det var en retfærdig kamp, og at Gud ville stå netop deres fædreland bi.

En stærk militarisme og chauvinisme havde været kendetegnende for årtierne op mod verdenskrigens udbrud.⁴ Den nationalfølelse, der var opstået som politisk bevægelse i første halvdel af 1800-årene, ændrede karakter fra 1870-erne og blev til en stærk nationalisme med træk af chauvinisme, dvs. fremmedhad. Denne uforsonlige form for nationalisme indeholdt også stærke elementer af militarisme, krigsforherligelse og forestillinger om egen nations overlegenhed og særlige berettigelse til at få sine krav opfyldt.

Jævnside med denne politiske og ideologiske strømning var der i sidste del af 1800-årene opstået en anden idébevægelse: socialismen. Det var en international bevægelse, der krævede en anden fordeling af verdens goder, og den bekæmpede krig og militær. Bevægelsens ledere havde et nært samarbejde over grænserne, og de

troede fuldt og fast på, at en større europæisk krig ville være en umulighed, fordi arbejderne - der udgjorde hovedparten af soldaterne - ikke ville lade sig bruge mod hinanden i militarismens, kapitalismens og nationalismens tjeneste.

Men således kom det ikke til at gå. Da en storpolitisk krise i sommeren 1914 gradvist udviklede sig hen imod en krig, stemte socialistiske politikere såvel i Tyskland og Frankrig som i andre lande for krigsbevillingerne. Nationalismen havde som idéstrømning sejret over socialismen og internationalismen.

De fleste af de soldater, der blev sendt ud i krigen, var blevet påvirket af disse modsatrettede strømninger, som her er skildret i forenklet form. I denne bog berettes om en lille del af disse soldater, de tilfangetagne, der blev sendt på arbejde i Nordslesvig. Hovedparten var russere, og de kom fra et stort og underudviklet land, der var præget af nationalisme og sociale spændinger og uro. Zar Nikolaj II havde fra 1894 regeret landet despotisk og egenmægtigt, og der var i betydelige dele af befolkningen et stærkt had til hans styre. For at aflede opmærksomheden fra dette havde zaren støttet en kraftig national indoktrinering og fremmet en voldsom chauvinisme, især vendt mod de russiske jøder.

I slutningen af juli 1914 gik den enorme, russiske krigsmaskine i gang. Mobiliseringen skete overraskende hurtigt, da den blev iværksat ved en formobilisering allerede 26. juli. Som det første land greb altså Rusland til våben, men der havde hele sommeren været uro blandt arbejderne i Sct. Petersborg. De socialistiske kræfter var ved at forene sig til et oprør mod det uduelige og despotiske zarstyre. En krig var derfor velkommen for de styrende kræfter. Det viste sig senere, at uroen blandt arbejdere og intellektuelle



Russiske soldater, der er taget til fange under slaget i De masuriske Sumpe, ses her på vej til krigsfangelejre. (Tysk postkort, Museet på Sønderborg Slot)

kun var en torden i det fjerne, og der skulle gå tre år og ske et militært nederlag til Tyskland, før de russiske arbejdere og soldater gjorde oprør.

Den russiske hovedplan var at støtte Serbien mod Østrig-Ungarn. Derfor blev fire russiske armeer sendt mod sydvest til fronten på Balkan, mens to arméer sendtes mod nordvest mod Tyskland. I begyndelsen af august angreb den 1. og 2. russiske armé Østpreussen sydfra og østfra og truede en overgang med at afskære hele Østpreussen fra det øvrige Tyskland. I den første kamp led tyskerne nederlag, arméchefen afskedigedes, og general Hindenburg blev sammen med stabschef Ludendorff sendt til afløsning.

Disse to blev nu ledere af det tyske forsvar på østfronten, og fra 1916 havde de den øverste ledelse af hele den tyske krigsførelse. Ludendorff var den egentlige strateg, og han planlagde det tyske modtræk mod det russiske angreb. I slutningen af august blev den ene russiske armé ved Tannenberg, sydvest for De masuriske Søer, omringet og belejret på 4 dage. Resultatet var i titusindvis af døde og sårede og ca. 100.000 tilfangetagne russiske soldater. I begyndelsen af september blev den anden russiske armé angrebet i området ved De masuriske Søer, og den var nær ved at blive helt omringet. I sidste øjeblik undslap dele af armeen, men tyskerne tog ca.



Brøddeling til russiske krigsfanger på vej til fangenskab. (Tysk postkort, Museet på Sønderborg Slot)

50.000 russiske soldater som fanger. Resten af efteråret og vinteren fortsatte kampen mellem tyskerne og russerne, men uden større slag.

Ved de to store slag i Østpreussen var der i efteråret 1914 taget ca. 150.000 russiske soldater som fanger, og der opstod nu betydelige problemer med at få dem anbragt i fangelejre. Trods stor organisatorisk dygtighed kunne de tyske myndigheder ikke skaffe ordentlige forhold til de mange fanger. Der oprettedes fangelejre i den østlige del af kejserriget, især i Mecklenburg og Pommern, men forholdene her synes at have været næsten ubeskrivelige.⁵ Lejrene var så overfyldte, at der var helt utilstrækkeligt med føde og sovesteder, og der manglede tillige sanitære installationer. Under disse forhold måtte de rus-

siske soldater plages af sult og sygdom. Ret hurtigt blev det klart for de tyske myndigheder, at problemerne med de mange fanger måtte løses på utraditionel vis.

Også på Vestfronten tog den tyske hær i efteråret 1914 mange fanger, især belgiere og franskmænd, og der måtte i hast oprettes fangelejre i det sydvestlige Tyskland. Samtidig skete der en udvikling på Vestfronten, som medførte, at de grundlæggende strategier blev ændret. Alle krigsførende lande var før krigen gået ind for den samme tilintetgørelses-strategi: Fjendens styrker skulle ødelægges i et hurtigt felttog. Ved krigens udbrud troede alle de deltagende lande, at der kun blev tale om en kortvarig krig svarende til den tysk-franske krig 1870-71. Men efter de

152. An die Männer und Frauen auf dem Lande!

Landarbeit ist vaterländischer Hilfsdienst!

Unsere Brüder an der Front draußen und in den Fabriken dahelb verlassen sich auf Euch!

Seid stolz darauf!

Wer um wenige Groschen Mehrverdienst vom Pfluge weg zur Stadt eilt, begeht Fahnenflucht!

Halte solche Weichlinge mit Vorbild und Wort zurück!

Mit Deutschem Gruß

Groener,

General, Chef des Kriegsamts.

Berlin, den 4. Februar 1917.

Krigsfangernes betydning for opretholdelse af den tyske landbrugsproduktion er blevet fremhævet af general E. Ludendorff. Landbruget manglede hårdt arbejdskraft, og man greb til indirekte pression over for dem, der forlod landarbejdet. På denne plakat betegnes dette som faneflugt. (Sonderburger Kreisblatt 1917)

store planers fallit - såvel på vestfronten som på øst- og sydfronten - blev det klart, at både centralmagterne og de allierede rådede over så store ressourcer, at et enkelt felttog og et tilintetgørende slag ikke kunne afgøre krigen. Tilintetgørelses-strategien måtte nu ændres til en *udmattelsesstrategi*. Man måtte besejre fjenden ved at slide hans kræfter op, og krigen kunne kun vindes af den part, der havde flest ressourcer såvel ved fronterne som i hjemlandet, hvor industri og landbrug var en forudsætning for, at hele krigsmaskineriet fungerede.

Denne omstilling til en langvarig udmattelseskrig fik en afgørende betydning for de mange allierede soldater, der kom til at sidde i tyske fangelejre. Ialt tog Tyskland i løbet af de fire krigsår

omkring 1.700.000 krigsfanger,⁶ hvoraf hovedparten var russiske soldater. Allerede fra 1915 blev problemet med krigsfangernes underhold påtrængende, og de tyske myndigheder besluttede at overføre en del af dem til civilt arbejde i industri og landbrug. På grund af indkaldelser af næsten alle mænd i alderen 18-45 år til krigstjeneste herskede der en betydelig mangel på arbejdskraft, som især gjorde sig gældende i landbrugsegne som Nordslesvig, mens der i industriområderne var større muligheder for at inddrage kvindelig arbejdskraft til erstatning for de værnepligtige mænd. På alle mindre og mellemstore landbrugsejendomme var kvindens arbejdsdag i forvejen mindst lige så lang som mandens, og mulighederne for at overføre ledig kvindelig arbejdskraft til mark- og staldarbejde var ikke tilstrækkelige til at dække behovet for arbejdskraft. Dette problem kunne imidlertid til en vis grad afhjælpes ved at overføre krigsfanger til civilt arbejde. I løbet af krigsårene kom omkring 900.000 tilfangetagne russiske soldater til at arbejde inden for landbruget i Tyskland.⁷

Krigsfangelejre i Nordslesvig

Der blev hurtigt oprettet et par fangelejre i Nordslesvig, dels ved Bajstrup ved Tinglev, dels ved Løgumkloster.⁸ Til Bajstrup-lejren blev der først på året 1915 sendt englændere, belgiere og franskmænd. De blev sat i gang med at udføre afvandringsarbejde ved Tinglev sø, men efter nogle måneder blev de sendt sydpå til de tyske industrigene, måske fordi de, som en Tinglev-borger udtalte, "ikke duede til landbrugsarbejde". I stedet for kom der ca. 4.000 russere til Tinglev. De var overført fra de to hovedlejre Parchim og Güstrow i Mecklenburg. Disse to lejre rummede



Ein deutscher Gruß vom Gefangenenlager Baistrup b. Tingleff

Tysk postkort med billeder af livet bag pigtråden i Bajstrup-lejren ved Tinglev. (Fot. Ernst Urban, Tinglev. Hist. Samlinger, Aabenraa)

i titusindvis af russiske soldater fra slagene i efteråret 1914, og da det blev svært at skaffe forsyninger, besluttede myndighederne at bruge de tilfangetagne soldater fra de fjendtlige hære som arbejdskraft i landbrug og industri. Herved undgik man at belaste en enkelt provins med at fremstille føden til krigsfangerne, og samtidig kunne man påregne et vist positivt udbytte af soldaternes arbejde.

Det var en både enkel og genial løsning at for-

dele krigsfangerne over hele det tyske rige, men planen rummede også negative sider: Krigsfangerne ville uundgåeligt komme i direkte kontakt med den tyske befolkning, og denne kontakt kunne måske medvirke til at nedbryde befolkningens *fjendebilleder*, dvs. de indpodede forestillinger og fordomme om modstanderne. Især i grænseegn med nationale mindretal, som Nordslesvig, kunne krigsfangernes spredning over hele regionen rumme en risiko for fraternisering og det, der var værre. Derfor måtte der laves helt kontante og præcise forordninger og bestemmelser om, hvorledes krigsfanger skulle behandles. Endvidere var der en øget risiko for, at fangerne kunne flygte, når de først kom uden for lejrenes pigtråd. Myndighederne søgte især i de første år, 1915-16, at få anbragt krigsfangerne i mindre forlægninger på 8 - 20 mand. Disse arbejdede f.eks. på større landbrug under opsyn af en vagtmand. Som regel var det ældre soldater og landstormsmænd, der fungerede som vagtmænd.

Det synes at have været et problem over hele provinsen Slesvig-Holsten at afholde befolkningen fra at indlede kontakt med krigsfangerne. Herom vidner en flere gange gentaget "Warnung" fra den kommanderende general von Roehl i Altona, som havde overopsynet med fangelejrene. Gennem landrådernes spredtes advarsler til hele befolkningen om at undlade at gå hen til fangelejrene og forstyrre roen eller endnu værre - at give "Liebesgaben", dvs. små hilsener til fangerne. "Jeg advarer indtrængende mod gentagelse af slig uværdig optræden, der er til fare for den offentlige sikkerhed", udtalte general von Roehl i sommeren 1915 og tilføjede, at overtrædelse af forbudet mod nærmere kontakt med krigsfangerne kunne straffes med fængsel i op til ét år.⁹



Løgumkloster fangelejr oprettet i februar 1915. Den rummede op til 3000 krigsfanger, både russere, englændere, belgiere og franskmænd. Fra 1917 anvendtes den til tyske straffefanger. (Lokalhist. Arkiv, Løgumkloster)

Trods dette skarpe forbud var lokalbefolkningens forhold til krigsfangerne i høj grad påvirket af den nationalpolitiske baggrund. Det dansksindede flertal kunne ikke betragte krigsfangerne som fjender, men følte nærmest medlidenhed. Fra Løgumkloster er der flere beretninger om, hvorledes de lokale beboere trods alle forbud prøvede at stikke mad til fangerne, når de marcherede gennem byen. Hvis dette opdagedes af vagtmanden, blev maden straks konfiskeret. Fangerne havde iøvrigt meget ringe mulighed for kontakt med lokalbefolkningen, da de under arbejdet var under konstant bevogtning, og lejren var utilnærmelig om aftenen.

Bajstrup-lejren og Løgumkloster-lejren kunne hver især rumme 2000-3000 fanger, men hertil kom efterhånden en del mindre lejre og forlægninger, oprettet med henblik på udførelse af bestemte arbejdsopgaver af kortere varighed, især afvandings- og jordkultiveringsopgaver. Dette gælder f.eks. lejrene i *Holbøl* nord for Kruså, *Gårdeby Mark* nær Tinglev, *Gravlund* øst for Løgumkloster, *Barsbøl* og *Ullemølle* i Skærbæk sogn, *Gabøl*, *Øster Lindet* og *Bjerndrup* i Haderslev Østeramt, *Højrup* v. Toftlund, *Bovlund*

v. Agerskov, *Døstrup* v. Skærbæk og *Østerterp* v. Bedsted Lø.¹⁰ Her skal ikke redegøres i detaljer for alle disse større og mindre lejre, hvor fangerne ofte kun var i kortere tid. Derimod kan der være grund til at fortælle om den største af alle krigsfangelejrene i Nordslesvig, Løgumkloster-lejren.

Lejren i Løgumkloster oprettedes til 2000 mand i februar 1915, og den kom til at rumme omkring 3000 fanger fra flere lande, da den var størst. Lejren blev anlagt med henblik på opdyrking af Draved mose.¹¹ I sommeren 1915 udbrød der plettyfus blandt fangerne, og lejren isoleredes fuldstændigt. En franskmænd døde straks, og en tilkaldt tysk stabslæge, der var tyfusekspert, fulgte snart efter. Ialt døde op mod 70 mand, mens mange hundrede fanger blev angrebet. Takket være omhyggelig rensning af hele lejren lykkedes det at bekæmpe epidemien, som ikke bredte sig til Løgumkloster flække. I det første årstid blev fangerne især sat til at udføre jordforbedringsarbejde i Draved mose, men efterhånden blev næsten alle russere overført til landbrugsarbejde med bopæl i landsbyerne, mens de fleste belgiere og franskmænd sendtes sydpå til



Nyankomne krigsfanger undersøges i Løgumkloster-lejren i 1915. (Fot. Th. Møller, Hist. Samlinger, Aabenraa)

industriegnene. Lejren blev således efterhånden tømt for krigsfanger, og fra 1917 blev den hovedsagelig anvendt til tyske straffefanger. I 1920 udbrød der en omfattende brand, og alle spor er i dag forsvundet. Det eneste minde om denne betydelige krigsfangelejr er en lille lund lidt vest for byen med 71 krigsfangegrave.

I løbet af efteråret 1916 begyndte fødevare-manglen imidlertid at blive mærkbar i det tyske samfund. Et af de første steder, den slog igennem, var i krigsfangelejrene. Ret hurtigt blev manglen så markant i de fleste fangelejr i Tyskland, at myndighederne gik over til at udstationere krigsfangerne direkte i landsbyerne, hvis landmændene ansøgte herom. De to fangelejr Bajstrup og Løgumkloster blev herefter mest

brugt som gennemgangslejr og opholdssted for de fanger, som man mistænkte for at have flugtplaner. Som tidligere nævnt overflyttedes straffefanger fra de tyske fængsler hertil fra 1917. De anvendtes især til at udføre militære stillingsarbejder, først og fremmest Sicherungsstellung Nord.

Den vekslende anvendelse af lejrene til krigsfanger og straffefanger har undertiden ført til den opfattelse, at krigsfangerne blev anvendt til at udføre arbejde for militæret.¹² Men dette synes ikke at have været tilfældet i Nordslesvig. Der har været rigelig brug for krigsfangerne ved landbruget. Desuden havde Tyskland underskrevet en konvention om, at krigsfanger ikke måtte udføre militært arbejde.



Krigsfanger i Ulkebøl sogn i 1915, indkvarteret i en barak hos frøavler H. Lawaetz. De 16 mand var under bevogtning af to vagter, som risikerede at blive sendt til fronten, hvis krigsfangerne flygtede. Fangen længst til venstre stammede fra Vladivostok. (Lokalhist. Arkiv, Ulkebøl)

Antallet af krigsfanger

På grund af manglende materiale er det umuligt at sige noget præcist om, hvor mange krigsfanger af de forskellige nationaliteter, der har været i Nordslesvig. På proprietærgårdene og de større brug på Als var der i foråret 1915 beskæftiget ca. 200 mand.¹³ I løbet af 1915 blev der imidlertid fordelt krigsfanger over hele landsdelen i hver eneste landsby, hvor der var landbrug, som manglede arbejdskraft, og antallet af krigsfanger i Nordslesvig voksede nu voldsomt. Hvis der skal voves et forsigtigt skøn over antallet, kan det kun gælde perioden 1915-18. Da synes der at have været gennemsnitlig ca. 40 krigsfanger pr. sogn, d.v.s. ialt ca. 5000 beskæftiget ved landbruget. Hvor mange krigsfanger, der var beskæftiget i industrien i de nordslesvigske købstæder, er det svært at sige; men antallet synes at have

været forholdsvis ringe, måske 100 i hver købstad. Hertil kommer krigsfanger, der var beskæftiget med afvandingsopgaver og lignende. De boede i en række større og mindre lejre over hele landsdelen, dog ikke på østkysten - bortset fra Årø. Et rimeligt skøn synes at ligge på ialt 6-7000 krigsfanger, men tallet må tages med forbehold, da det var under stadig ændring i løbet af krigen.

Hvorledes antallet af udstationerede fanger varierede fra krigsår til krigsår, kan man se i henvendelser fra landråderne til krigsministeriet og inspektionen for krigsfangelejrne. Det fremgår bl.a. af en henvendelse fra landråd von Schönberg i Sønderborg til krigsministeriet i Berlin, dat. 8. november 1916. Han gør her opmærksom på, at kvoten for krigsfanger i Sønderborg kredsen på grund af flugtforsøg er nedskåret til 900,

og at yderligere afgivelser af krigsfanger vil føre til en faretruende situation for folkeernæringen. I Sønderborg kreds var der ca. 3000 landbrugs-ejendomme, og i Aabenraa kreds ca. 3200 landbrug. Alligevel var der i Aabenraa stationeret 1400 krigsfanger, mens Sønderborg kredsen altså måtte nøjes med 900. Behovet for arbejdskraft er så stort, at enkelte ejendomme må dele en krigsfange.¹⁴

Efter denne henvendelse fra den lokale myndighed blev antallet af krigsfanger på Als og Sundeved atter forøget af de centrale myndigheder, tilsyneladende op til den vedtagne kvote på ca. 1400. I hvert fald findes der ikke flere klager fra von Schönberg over tildelingen. En fange på 17 ha synes at være den af myndighederne fastsatte norm, men mange forhold bevirkede, at antallet af krigsfanger inden for landbruget varierede stærkt i løbet af krigen.

Det angivne skøn på 6-7000 krigsfanger over hele Nordslesvig kan understøttes med en oversigt fra 1918 fra Aabenraa Landrådsarkiv.¹⁵ Her er bevaret kartotekskort over alle krigsfanger i Aabenraa amt, og der var 1692 ved krigens slutning.¹⁶ Langt den overvejende del af de i landbruget beskæftigede krigsfanger var russere, og i deres civile liv havde de fleste været landarbejdere. De tyske myndigheder synes at have vurderet, at da de fleste russiske soldater kom fra bondestanden kunne de også bedst beskæftiges i landbruget. Her var i øvrigt også mindre risiko for sproglige misforståelser, end hvis de russiske soldater blev sat ind til erstatning af den indkaldte arbejdskraft i industrien.

Ved tilfangetagelsen skulle soldaterne oplyse deres erhverv, deres tro og nationalitet. Svarene giver et godt indblik i det brogede billede af nationaliteter i det russiske zarrige og viser, hvilket

Krigsfange-nationaliteter i Aabenraa Amt 1915-18

Zarrusland		Andre nationer	
Rusland.....	742	England.....	44
Storrusland	351	Italien	30
Hviderusland....	14	Frankrig	31
Ukraine.....	115	Polen	71
Sibirien.....	10	Armenien.....	5
Grusien.....	4	Rumænien	55
Bessarabien.....	20	Serbien	1
Baltiske lande...	23	Uoplyst	176
		(mest russiske navne)	
I alt	1279	I alt	413
Det samlede antal krigsfanger	1692		

nationalt tilhørsforhold de russiske soldater selv ønskede at fremhæve. Langt den overvejende del tilhørte den russisk-ortodokse kirke, men der var også jøder blandt krigsfangerne.

I Aabenraa amt var mindst 75% af krigsfangerne af russisk oprindelse, også selvom vi ser bort fra den betydelige gruppe med uoplyst nationalitet, men overvejende med russiske navne. Det er derfor ikke overraskende, at det er russerne, som er den dominerende fangegruppe i folks erindring den dag i dag.

Fra de øvrige amter i Nordslesvig er der desværre ikke bevaret kartotekskort over krigsfangerne, men det vil være rimeligt at antage, at der har været et tilsvarende antal krigsfanger i hvert af de øvrige nordslesvigske amter. Dette vil som nævnt betyde et samlet antal på ca. 7000 krigsfanger i det nuværende Nordslesvig under Første Verdenskrig. Intet tyder på, at fordelingen af de



Der var et betydeligt vagtmandskab på Årø allerede fra 1914, fordi det herfra var let at flygte til Danmark. Vagterne gik øen rundt og holdt øje både med flygtende værnepligtige og krigsfanger. (Privateje).

forskellige nationaliteter skulle have været anderledes end i Aabenraa amt. Myndighederne synes at have tilstræbt en ligelig fordeling af krigsfanger over hele Nordslesvig. Hovedparten, dvs. omkring 1300 af de 1700 krigsfanger i Aabenraa amt, var taget til fange i løbet af 1914 eller 1915, og de kom således til at tilbringe 3-4 år i landsdelen.

De spor, de har efterladt sig, er næppe synlige ved en almindelig betragtning, men endnu er der i det sønderjyske kulturlandskab mange rester af deres indsats.

Anlægsarbejder udført af krigsfanger

Der kan ikke opstilles en fuldstændig eller blot nogenlunde komplet fortegnelse over de mange arbejdsopgaver, krigsfangerne blev sat på, da der kun er bevaret få og spredte arkivalske oplysninger. Det synes dog især at være jordforbedringsopgaver, hovedsagelig afvandings- og inddæmningsarbejder, krigsfangerne blev sat til at udføre, når de ikke var ved landbruget.

Således blev der 1915-16 bygget et havdige på Årø af 80 russiske krigsfanger. Det var et ret imponerende arbejde, idet diget var 4,5 km langt og

2,5 m højt, og det tjener endnu til beskyttelse af øens befolkning.¹⁷ Også havdiget fra Ballum til Rejsby blev bygget af krigsfanger. Allerede i efteråret 1914 kom der franske soldater til Ballum og påbegyndte digebyggeri i Ballum enge. I 1915 blev ca. 200 russiske fanger indkvarteret i den forladte præstegård i Rejsby, og de byggede diget mod Ballum færdig i løbet af et års tid. Havdiget skulle lukke for det sidste åbne stykke af Sønderjylland. Imidlertid blev diget ikke højt nok, og en udbygning blev vedtaget i begyndelsen af 1920-erne. Før den var fuldført, kom der i 1923 en stormflod, som kostede 19 mennesker livet. Ballum-diget byggedes nu væsentligt højere og stod færdigt i 1925.¹⁸

Et betydeligt kultiveringsarbejde blev udført ved uddybning af en gren af Gram Å. Herved blev det muligt at opdyrke 89 hektar jord, beliggende i Sommersted, Stepping og Magstrup sogne. Arbejdet udførtes af ca. 300 krigsfanger, overført fra Güstrow.¹⁹ Gabøl Kærenge blev afvandet i løbet af 1917 og blev derved til meget frugtbar landbrugsjord; også dette arbejde udførtes af russiske krigsfanger.²⁰ I Skrydstrup sogn blev afvandingsforholdene for engene væsentligt forbedret. 500 russiske krigsfanger fra lejren på Gabøl Hede foretog denne afvanding.²¹

I Kastrup og Tiset blev et afvandings- og reguleringsarbejde ved Jels Å påbegyndt af russiske krigsfanger. De gravede grøfter, men afslutningen af arbejdet skete først ved Hedeselskabets bistand i 1925. Efter Genforeningen måtte de enkelte lodsejere således betale for færdiggørelsen af afvandingen, og de har nok glædet sig over, at hovedparten af de 28 km grøfter var gravet af krigsfanger under krigen.²²

I Agerkov dannedes i 1915 et afvandingselskab, som ved hjælp af franske, engelske og rus-

siske krigsfanger fra Bovlund fik afvandet ialt 700 ha mark og eng.²³ Dette initiativ synes at have smittet, for i 1916 oprettedes afvandingselskabet Valsbøl i Bevtoft sogn. Med fanger fra Gabøl som næsten gratis arbejdskraft blev her afvandet et areal på 1240 hektar.²⁴ I Tirslund sogn blev 90 ha eng afvandet ved hjælp af russiske krigsfanger fra lejren i Højrup.²⁵ I Kongensmose syd for Løgumkloster arbejdede i flere år mange hundreder krigsfanger fra Løgumkloster-lejren, og de fik betydelige dele af den store mose opdyrket.²⁶

Det er således betydelige landvindingsarbejder, der blev udført under Første Verdenskrig med krigsfanger som billig, ja næsten gratis arbejdskraft, og på dette felt har krigsfangerne sat sig varige spor i landsdelen. I løbet af krigsårene blev disse jordforbedringsarbejder dog i stedet større grad overtaget af tyske straffefanger, og krigsfangerne blev i stedet for udstationeret på de enkelte landbrugsejendomme. Straffefanger, dømt for belastende kriminalitet eller for krigsvægring, kunne ikke på samme måde som krigsfangerne fordeles på landet og indkvarteres under samme tag som børn og enlige kvinder. Derimod har den overvejende del af krigsfangerne været vurderet som så pålidelige, at der ikke var forbundet nogen risiko for enlige kvinder og børn ved at åbne hjemmets døre for dem.

Det er iøjnefaldende, at der ikke anvendtes krigsfanger til jordforbedringsarbejder i det østlige Slesvig, bortset fra digebyggeri på Årø; men dette skyldes ganske enkelt, at der ikke her var brug for arbejder af denne type. Den jord, der kunne opdyrkes, var stort set under plov. I det første krigsår, hvor de tyske myndigheder endnu lagde vægt på, at krigsfangerne skulle arbejde i samlet flok og bo helt adskilt fra lokalbefolkning-

gen, blev krigsfangerne udstationeret på større ejendomme. De fremmede vakte betydelig opsigt, og det omtaltes i dagspressen, da de første fanger kom til Als. Dagbladet Dybbølposten beretter således 30. marts 1915:

"I går kom der 4 læs krigsfanger, en halv snes mand på hver vogn, under bevogtning af to landstormsmænd gennem Sønderborg. Krigsfangerne skal hjælpe i landbruget på Als. Efter påklædningen og ansigterne at dømme var det russere. På statsbanegården i Sønderborg ankom der herved 60 fanger, hvoraf en del skal til Majbølgård. Deres fremmedartede udseende og deres lammeskindshuer med øreklapper vakte opsigt i byen."

De første måneder var det de alsiske proprietærgårde, Majbølgård, Rumohrsgård og Vertemine, der fik tildelt krigsfanger, men hurtigt oprettedes også barakker til indkvartering af krigsfanger i de enkelte landsbyer.

Krigsfangerne vagtmandskab

Når krigsfangerne udsendtes fra de større lejre i Nordslesvig, som Løgumkloster eller Bajstrup, eller direkte fra Parchim eller Güstrow til arbejde inden for landbruget, blev de i det første år næsten altid indkvarteret i en barak og var under bevogtning af en ældre, tysk landstormssoldat. Som regel var det mandskab fra "Landsturm Bataillon 24" i Flensborg, der fik disse bevogtningsopgaver over hele Slesvig. Fangevogterne skulle hindre flugtforsøg f.eks. ved at overvåge, at fangerne blev afhentet om morgenen og afleveret igen om aftenen af en person fra den gård, hvor de arbejdede. På gårdene manglede der tid til, at en voksen kunne følge krigsfangerne, og man kunne derfor se det rørende syn, at et lille

barn på 3-4 år kom travende morgen og aften hånd i hånd med familiens krigsfange. Således blev myndighedernes krav opfyldt efter forordningens bogstav, men næppe dens ånd.

Fangevogterne havde deres ryg fri - samtidig med at de ikke gjorde sig umulige over for lokalbefolkningen, som måske til gengæld kunne hjælpe dem til lidt ekstra fødevarer. Vagtmandskabet arbejdede under helt faste forskrifter fra de tyske myndigheder.²⁷ De var pålagt altid at bære skarpladte og afsikrede våben for at hindre flugtforsøg. Men fangevogterne havde ingen beføjelse til at straffe fanger; dette havde alene officerer og underofficerer, og hertil skulle evt. besvær med fangerne straks indberettes. Det var også vagtmandskabets opgave at hindre alt samkvem med befolkningen, og hvis der af civile blev givet gaver til fangerne, eller der fandt unødigt kontakt sted, skulle denne forsyndelse indberettes sammen med navnene på de formastelige. En sådan indberetning fra vagtmanden skete i Asserballe, men den medførte dog ikke, at gård ejeren fik trukket sin krigsfange tilbage. Han fortæller herom:

"De fanger, vi havde her i byen, var allesammen fra Ukraine. Ukrainerne var ikke så underkuede som hviderusserne. Det var jo et storfyrstendømme, og de fleste bønder var selvejere, og de var ranke, selvbevidste bønder og havde gennemgående fået en god skolegang. Det var meget fornuftige mennesker, og jeg talte ofte med dem. Navnlig søndag formiddag, når de havde morgensyslen til side. Hvis vejret var godt, mødtes vi ofte ved Duus' tørvemose og fik en svømmetur, og jeg svømmede ofte sammen med russerne. Men det fik den ene vagtmand ondt af. Han meldte det til gendarmen, som jeg fik besøg af. Jeg skulle i forhør. Og jeg fik så igen en forelæs-



På Lindelygård i Tinglev sogn var der indkvarteret en flok krigsfanger, der arbejdede på de omkringliggende gårde. De bevogtedes af gårdens ejer, Valdemar Nissen, der ses til venstre. Han var blevet såret ved fronten og hjemsendt til denne ikke så krævende opgave. (Historiske Saml. Aabenraa)

ning. Man måtte ikke fraternisere med de fjendtlige fanger. De skulle holdes stramt, de måtte ikke spise ved samme bord osv. Jeg svarede ham, at vel havde de været i krig med hinanden, de to folk; men civiliserede mennesker behandlede fangerne anstændigt, og undgå at tale med dem kunne vi jo ikke alene for arbejdets skyld, og med hensyn til, at de skulle spise for sig selv, skulle han få sit ønske opfyldt. Efter den tid sad Simon altid i den fine stue den uge, vi havde vagtmanden på kost, mens vagtmanden jo sad hos os ved køkkenbordet. Simon grinte altid så

smørret, når han trak sig tilbage til sit separatkabinnet.

Vagtmanden, han hed Beckert og var fra Ruhr-distriktet, var ellers en ganske skikkelig fyr. Så vidt jeg ved, havde han besøgt et kunstakademi og var helt dygtig til at tegne, lidt af en kunstner-natur, men tysker var han jo. Han fik naturligvis det glatte lag oven på den historie, og vi kom aldrig rigtig på talefod med hinanden efter den tid. Jeg citerede endda en tysk klassiker for ham, spurgte ham, om han kendte Goethes ord: Der grösste Lump im ganzen Land, das ist und bleibt



Russiske krigsfanger indkvarteret hos maskinbygger H. Hansen Staugård i Røgebøl 1916. På dette tidspunkt blev fangerne oftest fotograferet med deres vagtmandskab. Et par af fangerne fik russiske aviser. (Museet på Sønderborg Slot)

der Denunciant! (Den største pjalt i hele landet er og vil altid være angiveren).²⁸

I dette som i mange tilfælde synes der at have været et stort spring fra myndighedernes forskrifter og til krigens hverdag. Selvom det bekendtgjordes, at samkvem med krigsfangerne kunne udløse bøder på indtil 1500 Mark,²⁹ blev dette forbud overtrådt overalt i landsdelen. Det viser beretninger fra mange nordslesvigere, der gjorde tjeneste som vagtmandskab. Når man var over 40 år, kunne man søge om at gøre tjeneste bag fronten. Denne chance tog de fleste, og mange nordslesvigere kom til at gøre krigstjeneste som fangevogtere i Slesvig-Holsten eller Nordtyskland. De kan fortælle om et oftest godt

forhold til fangerne, som de kom tæt ind på livet af.

Fhv. vejmand Anders Knudsen fra Hundslev på Als var således en tid fangevogter på proprietærgården Rumohrsgaard på Midtals. Han fik et godt forhold til de 22 russere og 4 rumænere, som var beskæftiget her, dels i landbruget, dels i den industrielle afdeling, hvor der blev udvundet næringsmidler af gulerødder, kålrabi og andre roesorter. Krigsfangerne var lette at omgås, og han havde et udmærket forhold til dem og kom nær ind på livet af flere, bl.a. rumæneren Schurie. Senere blev de flyttet ud på en række gårde, og her modnedes i 1918 tanker om flugt, bl.a. hos Schurie. Han forsøgte at flygte til Fyn, men

kunne ikke skaffe en båd, og efter at have sultet i fire døgn i Nørreskoven måtte han opgive og kom tilbage til gården, hvor han arbejdede. Anders Knudsen bebrejdede ved tilbagekomsten Schurie, at han ikke havde sagt farvel før flugten. Da Schurie kort tid efter atter tog flugtvejen, kom han først til sin vagtmand for at tage en pæn afsked, og denne gang lykkedes det rumæneren at slippe over Lillebælt til Danmark.³⁰

Nogle nordslesvigere fik ikke lov at blive vagtmænd i deres hjemegn, men kun længere syd på. Dette gjaldt f.eks. Jes Hinrichsen, der var gårdejer i Varnæs sogn. Han oplevede den berygtede "Steckrüben-Winter" som fangevogter 1916-17 i Hamburg-området. Han var over 40 år og derfor overflyttet til arbejde bag fronten.³¹ I 1916 var den tyske kartoffelhøst slået fejl, og dette bevirkede en meget stor fødevaremangel og bragte for alvor kålroer, Steckrüben, i søgelyset som fødemiddel. Myndighederne anbefalede retter, bestående af 1/3 kartofler og 2/3 kålroer, og sulten blev nu en daglig gæst både hos de dårligst stillede civile og krigsfangerne.

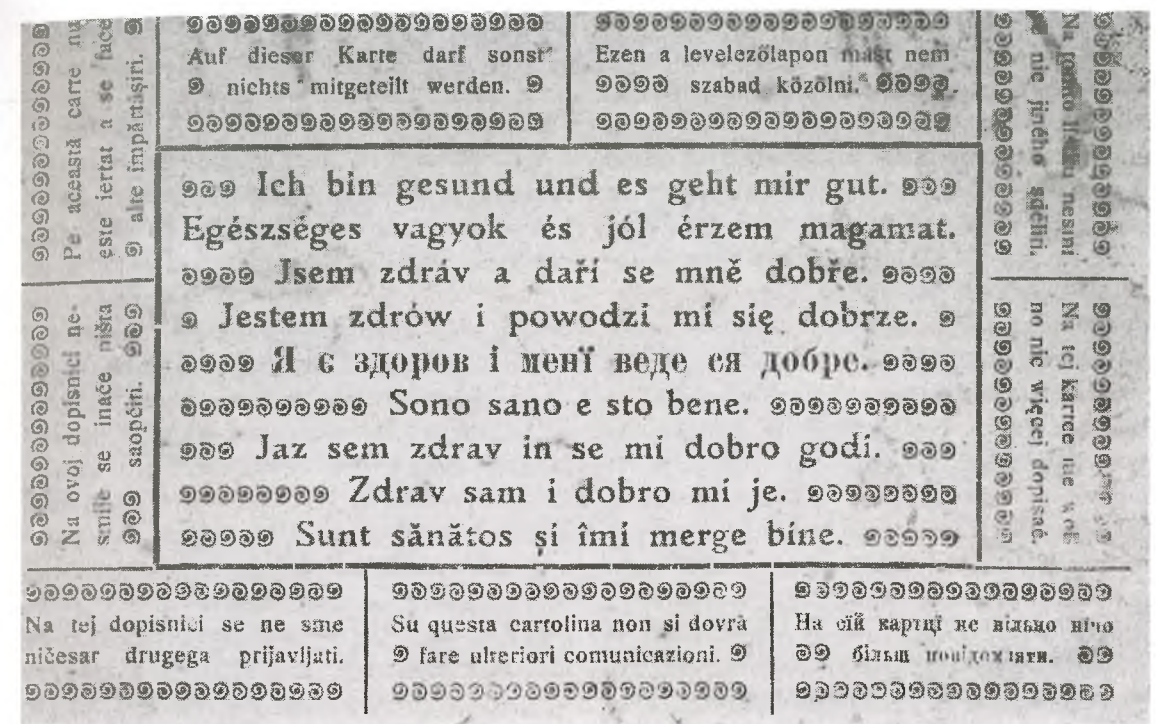
I mange fangelejre blev fødevaresituationen virkelig kritisk 1916-18, og fangerne led meget. I fangelejren Wilhelmsburg nær Hamburg oplevede Jes Hinrichsen som vagtmand, hvorledes sulten plagede de russiske og polske fanger hårdt. Soldaterne fra Wilhelmsburg-lejren udførte arbejde i forskellige fabrikker i nærheden. Når de førtes gennem en landsby til arbejdet, var det svært at eskortere dem, fordi de kastede sig over alle møddinger og gennemrodede dem i håb om at finde noget spiseligt f.eks. i form af seldøde dyr. Jes Hinrichsen fik som fangevogter en nogenlunde tilstrækkelig kost, og han kunne supplere den med pakker fra sit hjem i Varnæs. Derfor forsøgte han at give krigsfangerne det brød,

han havde til overs. Det var imidlertid ikke meget og var mest kun tørre skorper. Men disse smuler blev modtaget i dyb taknemlighed - vel også fordi fangerne vidste, at Jes Hinrichsen påtog sig en stor risiko. Straffen for at give krigsfanger noget spiseligt udover deres alt for knappe ration var øjeblikkelig udsendelse til fronten. Det var derfor en stor risiko, vagtmanden påtog sig, og fangerne viste deres påskønnelse ved at forære ham et smukt udført armbånd og en ring. Det var husflid lavet af blik, der var stjålet på en af de fabrikker, hvor de arbejdede. Gaverne var fremstillet til Jes Hinrichsens lille datter, som han havde fortalt krigsfangerne om.

Ikke alle vagtmænd havde dog så godt et forhold til fangerne som de her omtalte. En gårdejer i Ketting på Als var fangevogter i samme landsby. Han var ikke behagelig over for krigsfangerne og beskyldte en syg, russisk soldat for pjækkeri og jog ham ud af sengen. Da soldaten tog til genmæle mod denne behandling, resulterede det i, at han hurtigt blev sendt bort - syd eller øst på, det vidste ingen; men han var meget savnet af sin arbejdsgiver, mejeristfamilien i Ketting. Her havde han haft et nært forhold til hele familien, fordi han var både arbejdsom, venlig og nobel.³²

I Sjellerup på Als var der en tysk vagtmand, som skulle bevogte en barak med russiske krigsfanger. Han havde imidlertid den mani at ville se ild, og efterhånden brændte fire gårde i Sjellerup. Først blev fangerne mistænkte, men det blev til sidst klart, at det var vagtmanden, der var pyromanen, og han blev naturligvis straks udskiftet.³³

I Store Jyndevad var der en forlægning i sprøjtehuset, hvor der var strøet halm på gulvet til krigsfangerne at sove i. Hans Nissen, der var født



»Jeg er rask og har det godt«. Teksten på dette brevkort var trykt på forhånd, og der måtte ikke skrives andet. Det var krigsfangerne eneste kontaktmulighed til deres familie i det første krigsår. Der lempedes senere på reglerne. (Museet på Sønderborg Slot)

her i 1905, fortæller om den fangevogter, der havde tilsynet med de 10-12 russiske og polske soldater: "De havde en meget ondsindet vagtmand, der hver aften fulgte dem til deres natkvarter med skarpladt gevær, opplantet bajonet og pikkelhue på hovedet. De måtte klæde sig af udenfor, og deres tøj blev låst ned i en stor trækasse. Derefter blev de gennet ind i sprøjtehuset, og de fik en stor spand med til toilet, hvorefter døren blev låst."³⁴ Trods denne behandling var de fleste fanger i Jyndevad dog glade for at være hos deres arbejdsgivere. De fik mad nok her og

var derfor meget solidariske med deres værtsfamilier.

Tyske og hjemmetyske vagtmænd er blevet skildret af gårdejer Hans P. Jørgensen fra landsbyen Vollerup, der ligger i nærheden af Tinglev i den såkaldt skæve firkant med en betydelig hjemmetyskhed. Hertil kom der 22 russiske soldater: "I begyndelsen var det landstormsmænd fra Sydtykland, der blev sendt herop til russernes bevogtning; men efterhånden, som de sårede blev udskrevet fra lazareetterne, kendtes mange kun brugelige til garnisonstjeneste, og de blev så

sendt hjem som vagtmandskab. Efterhånden var det lutter folk fra egnen, som havde dette hverv, næsten alle tysksindede. Nogle af disse vagtmænd kunne være nogle rene skurke over for russerne. Vor vagtmand, en hjemmetysk splejs, slog en morgen en af mine russere i hovedet med geværkolben, så han lå som et stykke slagtet kvæg og måtte holde sengen i flere dage. Russeren, der var underofficer, havde kun talt en syg kammerats sag.³⁵

Den hårdeste behandling af fangerne synes at blive udøvet af vagtmænd fra den øvrige del af det tyske rige, mens de fleste nordslesvigere - danske såvel som tyske - synes at have været ret humane i deres behandling af krigsfangerne. Men dette udsagn hviler på beretninger fra nordslesvigere, og det skal derfor tages med det gran salt, som ofte bør anvendes over for mundtlige kilder.

Naturligvis var der også nordslesvigere, der ikke behandlede deres fanger ordentligt, hvad beretningerne fra Ketting og Vollerup viser. Det bør imidlertid fremhæves, at enkelte vagtmænd, som Knudsen fra Hundslev og Hinrichsen fra Varnæs, gik langt ud over deres beføjelser og fik et fortroligt og nært forhold til krigsfangerne.

Forordninger vedrørende krigsfangers ophold og arbejde

Der gjaldt to sæt forordninger vdr. krigsfangeres ophold, dels en international konvention om landkrig, herunder også om krigsfangers forhold, dels en række bestemmelser, udstedt af de tyske myndigheder 1914-18. Mildt udtrykt kan man sige, at de to sæt forordninger var indbyrdes modstridende.

Haag-Konventionen vedrørende krigsfangers rettigheder

På den første internationale fredskonference i Haag 1899 blev der indgået en konvention om landkrig. Denne konvention blev udbygget ved en ny konference i Haag i 1907. I de mellemliggende år havde der været en række krige, Boerkrigen i Sydafrika, Bokser-opstanden i Kina og den russisk-japanske krig. Ud fra erfaringerne herfra blev konventionen om landkrig udbygget og forbedret. I reglementet om landkrig er der ialt 17 artikler, som vedrører krigsfangers forhold og beskriver deres rettigheder.³⁶

Hovedpunkterne i Haag-Konventionen fastslår, at krigsfanger har krav på human behandling og kun må underkastes direkte indespærring som en nødvendig eller midlertidig sikkerhedsforanstaltning. Forplejning, natteleje og beklædning skal svare til den, krigsfangerne havde fået som soldater. Staten må anvende krigsfanger som arbejdere efter deres grad og duellighed; men arbejdet må ikke være for strengt og ikke stå i nogen forbindelse med krigsforetagender. Betalingen herfor skal svare til tariffen for militære i den fjendtlige hær, som udfører samme arbejde. Konventionen fastslår også krigsfangernes fulde religionsfrihed og krav på hjemsendelse hurtigst muligt efter fredsslutningen. Gaver og hjælp i naturalier, bestemt for krigsfanger skal være fritaget for told- og transportafgifter, ligesom krigsfanger har fuld portofrihed.

Disse aftaler blev i 1899 vedtaget af mange lande, bl.a. alle lande, som deltog i Første Verdenskrig. De samme lande udvidede og fornyede konventionen i 1907, og de allerfleste ratificerede også aftalen. Dette hindrede imidlertid ikke, at Haag-Konventionen af 1907 om krigsfangers

forhold blev groft tilsidesat af de fleste af de krigsførende lande i tiden 1914-18.³⁷

Regionale og lokale forordninger vedrørende krigsfanger

Krigsfangerne i Nordslesvig blev i hovedsagen administreret af "Inspektion für die Kriegsgefangenenlager des IX. Arméekorps" i Altona. Lejrene i Parchim og Güstrow og flere andre hørte under dette armékorps, og derfra udsendtes fangerne til de mindre lejre i hele Slesvig. Administrationen af fangerne blev pålagt den lokale landråd. Landråden udgjorde et vigtigt led i den preussiske statsforvaltning. Han var underordnet provinsens regeringspræsident, men havde beføjelser, der rakte noget videre end en dansk amtmands. Under landrådets virksomhed hørte erhvervslivet, både landbrug og industri. Under Første Verdenskrig voksede statsmagtens behov for at regulere og kontrollere erhvervslivet og holde politisk kontrol med borgerne. Dette gjorde landråden til en meget centralt placeret embedsmand. Det er derfor af interesse at se, hvorledes de fire nordslesvigske landråder stiller sig over for opgaven med at holde styr på krigsfangerne i deres administrationsområde.

De fire tyske landråder i Nordslesvig administrerede bestemmelserne fra IX. Arme Korps ret forskelligt. Forskellen i deres administrative praksis er endda bemærkelsesværdig. Den fremgår bl.a. af det tidsskrift, *Kreisblatt*, som blev udgivet i hver af de fire nordslesvigske kredse (amter). I Sønderborg offentliggjordes mange flere bestemmelser vedrørende krigsfangers ophold og arbejde end i de andre amter, og bestemmelserne var her barskere og mere restriktive. Landråd Kurt von Schönberg i Sønderborg var ilde

lidt for sin ofte hårde fremfærd mod lokalbefolkningen. Han supplerede myndighedernes bestemmelser på mange områder og gjorde f.eks. straffen for at have samkvem med krigsfanger højere end den foreskrevne. Schönberg gik så langt som til at aftrykke bekendtgørelser om domfældelser af navngivne piger, der havde haft et kærlighedsforhold til en krigsfange.³⁸

Også reglerne for aflønning af krigsfanger fik deres særlige udformning på Als og Sundeved. Her bestemte landråden, at krigsfangerne skulle arbejde gratis de første fem timer hver dag og kun have minimumsbetaling for tiden derudover.³⁹ I Sønderborg-kredsen indførtes også den særbestemmelse, at arbejdsgiverne var personligt ansvarlige for, at fangerne ikke flygtede. En indbetalt kaution pr. fange bortfaldt i tilfælde af flugt. Desuden prøvede von Schönberg at formå bønderne til at give afkald på det forplejningstilskud, som de var berettiget til. Pengene skulle efter hans opfordring overgå til "Kreisverein für Kriegsbeschädigten Fürsorge". Det var noget lettere at få stillet en fange til rådighed, hvis man indgik denne ordning, og det gjorde f. eks. gård-ejer Paul Madsen i Sjellerupskov og fru Christine Hansen i Broager i 1916.⁴⁰

Helt anderledes stod det til i Haderslev amt. Her sad friherre von Löw som landråd, og han var afholdt i befolkningen for en human administration af krigsårenes utallige bekendtgørelser. En gennemgang af Haderslebener Kreisblatt viser en markant mangel på de mange særforordninger fra Sønderborg. Landråd von Löw har videregivet myndighedernes bestemmelser og har tilsyneladende afstået fra selv at supplere dem. I Aabenraa og Tønder sad landråderne von Sienow og Böhme. De synes at have fulgt en kurs midt mellem von Löw og von Schönberg.⁴¹

Dagens gang for krigsfangerne

Redegørelsen for forordningerne om dagens inddeling i arbejde og fritid må tages med lidt forbehold, fordi administrationen af de mange regler og bestemmelser som nævnt ovenfor var ret forskellig, selv inden for et så begrænset landområde som Nordslesvig. Men sædvanligvis forløb krigsfangerne hverdag omtrent således, hvis de var indkvarteret i en barak i en landsby, hvorfra de blev udsendt til at arbejde på de enkelte gårde:

Kl. 05.00 Vækning, vask og spisning.

Kl. 06-11.30 Arbejde, heri indregnet evt. tid til transport.

Kl. 11.30-12.30 Middagspause.

Kl. 12.30-18.30 Arbejde.

Kl. 18.30 Aftensmad.

Kl. 21.00 Sengetid.

Krigsfangerne arbejdsdag svarede i betydelig omfang til de almindelige landarbejderes; men fangerne var under bevogtning, havde forbud mod at færdes frit og fik kun en helt symbolsk aflønning. Sammenlignet med at være i de overfyldte krigsfangelejre i Tyskland var det imidlertid et stort plus at blive udstationeret som landbrugsmedhjælper.

Krigsfanger blev anvendt i landbruget over hele Tyskland, og behandlingen af dem i det øvrige tyske rige synes at kunne antage andre former, end det blev tilfældet i Nordslesvig. Herpå tyder en befaling om behandling af krigsfanger, som er udsendt af inspektionen for krigsfangelejre i november 1915.⁴² Heri understreges, at det er forbudt at mishandle krigsfanger, og i tilfælde af arbejdsvægring må man ikke skyde fangerne. Hvis krigsfanger skal uskadelliggøres, kan man anvende geværkolben; i de sværeste til-

fælde kan bajonetten dog anvendes. Forfølgelse med vagthunde er forbudt. Ligeledes må der heller ikke gives tilladelse til fotografiske optagelser, der er egnet til at give et forkert indtryk af krigsfangearbejde; som eksempel på dette nævnes billeder af krigsfanger forspændt en plov.

Befalinger af denne art lader os ane, at der har været områder i Tyskland, hvor behandlingen af krigsfangerne var noget anderledes end i Nordslesvig. Mere end gisninger kan det imidlertid ikke være, så længe der ikke er foretaget parallelle undersøgelser andetsteds inden for det tyske kejserrige.

Indkvartering i mindre forlægninger og på gårde

Krigsfangerne skulle sove i aflåste barakker med jerntræmmer for vinduerne og med vagtmandskabet i umiddelbar nærhed. Deres tøj skulle afleveres til vagtmanden om aftenen, så flugt herved blev vanskeliggjort. Alle flugtforsøg skulle straffes hårdt. Som regel blev fangerne sendt tilbage til deres hovedlejre, og dette var frygtet, fordi lejrene var overfyldte, og kosten meget ringe. Vagtmandskabet skulle altid bære skarpladte våben, og det var tilladt at skyde på flygtende fanger. Da fangerne fra 1916 blev fordelt på gårde over hele landsdelen, krævede myndighederne fortsat jerntræmmer for vinduerne i deres soverum og en aflåst dør om natten. Disse foranstaltninger var imidlertid helt omsonst, da krigsfangerne ofte arbejdede uden opsyn i stald og mark og således havde rig lejlighed til at flygte hele dagen. Men kravene er karakteristiske for det svælg, der var mellem myndighedernes forordninger og påbud og krigens hverdag på de enkelte gårde og ejendomme.



Tre engelske krigsfanger kører med studeforspand hos gårdejer Matthias Petersen på Hestehavegård i Ulkebøl sogn. (Museet på Sønderborg Slot)

Der var som nævnt forskel på bestemmelserne i de enkelte landrådskredse. I Sønderborg Landrådskreds var arbejdsgiverne personligt ansvarlige for fangerne, idet de skulle stille kaution for de fanger, der fik lov til at bo på gården; i tilfælde af fangeflugt bortfaldt den stillede kaution.⁴³ Herved ville Landråd von Schönberg sikre, at arbejdsgiveren ikke stiltiende tillod, at en fange flygtede. Dette skete alligevel, og disse tilfælde må bedømmes enten som en meget positiv handling af landmandsfamilien over for fangerne eller som et udslag af krigsfangerne snuhed.

Arbejde

Krigsfangerne skulle udføre "alt for staten nødvendigt arbejde", som de blev pålagt. Den eneste undtagelse var arbejde i krigsindustrien med fremstilling og transport af våben samt skansearbejde. Disse arbejder kunne fangerne nægte at udføre.⁴⁴ I øvrigt blev det henstillet til vagtmandskabet ikke at ulejlig myndighederne med skriftlige anmodninger om at få tilbagekaldt krigsfanger. Det var vagtmandskabets opgave at sørge for, at fangerne fik lyst til at forbedre deres kvarter og forplejning ved at arbejde. I tilfælde



Familier scene med tre sønderjyske piger og tre sønderjyske karle, tre tyske vagtmænd, samt – på forreste række – tre russiske fanger og gdr. Chresten Hanssen og kone i haven på Nørremølle i Sundeved 1916. (Museet på Sønderborg Slot)

af, at der var nogle "Drückenberger", dvs. dovenlarser, som ville slippe uden om pligterne, så skulle vagten sørge for, at en læge kom til stede og afslørede forsøget på at simulere syg, og sådanne fanger skulle holdes til arbejdet med tvang.⁴⁵ Disse bestemmelser blev i august 1915 udsendt fra kommandanturen i krigsfangelejren Parchim til alle mindre lejre og arbejdssteder, men der synes ikke at være registreret mange tilfælde af direkte arbejdsvægring i Nordslesvig. Befæstningsarbejder, som Sicherungsstellung Nord, blev ikke udført af krigsfanger, men af

tyske straffefanger, og derved undgik man at kollidere med bestemmelserne.⁴⁶ Den eneste gruppe inden for krigsfangerne, som ikke tvangsmæssigt måtte trækkes til arbejde, var officerer og underofficerer.⁴⁷

Aflønning

Aflønningen varierede lidt i løbet af krigen, men var det meste af tiden for krigsfanger som landbrugsarbejdere 30 Pf. pr. dag + kost og logi. For

andet arbejde, f.eks. dræning og landvinding eller industriarbejde gjaldt der særlige tariffer, og dette arbejde blev især udført på akkord for at fremme arbejdsindsatsen. Arbejdsgiveren udbetalte lønnen ugevis, i reglen om søndagen, og han måtte godt udbetale lidt mere, hvis der havde været særligt krævende arbejde, f.eks. høst. Fangerne måtte dog ikke få større beløb end max. 10 mark udbetalt, og betalingen måtte af nationale grunde ikke ske i sølv, kun i skillinger og papirpenge.⁴⁸ Landråd von Schönberg pålagde desuden arbejdsgiveren at tilskynde fangerne til at bruge lønnen f.eks. til tobak, ure, kæder og musikinstrumenter.⁴⁹ Dette pålæg synes især at tage sigte på de russiske krigsfanger, som generelt var glade for både musik, ure og urkæder.

Fangernes glæde over at kunne anskaffe sig et ur afspejler sig også i en liste over, hvad de efterlod sig ved dødsfald. I Aabenraa-området døde 20 russere i efteråret 1918 af lungebetændelse, og de 14 af disse efterlod sig lommeure med kæder.⁵⁰

I de første forordninger var der et forbud mod, at krigsfangerne måtte lade sig fotografere. Dette forbud blev imidlertid overtrådt overalt, og især russerne brugte en del af deres ugeløn på fotografen og erhvervede mange fotos af sig selv, som de bl.a. brugte som gaver til deres værtsfolk. Undertiden blev et helt arbejdshold russere fotograferet med deres arbejdsgiverfamilie og deres fangevogtere. Disse billeder, som findes i hundredevis fra hele Nordslesvig, viser den afstand, der kan være mellem de officielle forordninger og virkeligheden. Derfor skal de trykte forordninger om krigsfangernes forhold tages med forbehold og altid jävnføres med det billede, som de mundtlige beretninger giver, og de bevarede fotografier viser.

Kosten

Krigsministeriet i Berlin havde oprettet en særlig afdeling for krigsfange-ernæring, og herfra udsendtes jævnligt cirkulærer til arbejdsgiverne. En ofte gentaget og ufravigelig grundregel var, at bespisningen af krigsfangerne ikke måtte være rigeligere eller bedre end den, de tyske landarbejdere fik. Hvis der var mulighed herfor, skulle krigsfangekosten helst være simplere. "Den, som ernærer krigsfanger for rigeligt, yder støtte til vore fjenders udhungringsplaner og forsynder sig mod sit eget folk", hedder det manende i en forordning fra krigsministeriet fra juni 1917.⁵¹ Forordningerne vdr. krigsfangers kost var i øvrigt meget grundige, og de ændredes mange gange i løbet af krigen i takt med den forværring, der skete i hele befolkningens ernæringssituation. I 1915 var der endnu ikke nogen egentlig fødevaremangel, og det kræves blot, at arbejdsgiveren sørger for rigelig og fedtholdig føde. Til russiske krigsfanger anbefales en tyk suppe som morgenmad. Der skal være mindst tre daglige måltider, og i reglen skal de indeholde: ¼ pund kød eller ½ pund fisk pr. dag. Pølse eller bælgfrugter må gives som erstatning højst 1 - 2 gange om ugen. Vagtmandskabet, som vel at mærke ikke udførte kropsligt arbejde, havde krav på at få den dobbelte ration.⁵²

Senere blev disse bestemmelser strammet, og den fødemængde, det var tilladt at give krigsfangerne, blev reduceret til en fedtfattig kost. I 1916 måtte hårdtarbejdende krigsfanger således få en kost med 90 g. æggehvite, 30 g. fedt og 550 g. kulhydrater pr. dag. Det gav en samlet kalorie-mængde på ca. 2900, og det var i underkanten af det nødvendige.⁵³ Ernæringssituationen blev på grund af dårlig kost virkelig alvorlig i 1917, hvor f.eks. den følgende, reducerede kostplan blev

Es darf an Kriegsgefangene
 nicht gegessen werden
 Erbsen, Eier, Feichwaaren
 Bohnen, Speck, fr. Schweine-
 fleisch, Vollmilch. Butter.
 Die Kriegsgefangenen
 dürfen haben.
 bis zu 100 Gramm Fleisch und Kno-
 . . . 3 St. Kartoffel
 " . 1600 gr. Gemüse
 . . . pro Woche
 bis zu 300 Gramm Brot pro Tag.
 Speise. Ruzikelruben
 und deren Gletsch.

Kostreglement udleveret til fru gårdejer
 Michelsen, Kolstrupgård i Aabenraa, som
 havde to krigsfanger. Reglementet blev ik-
 ke overholdt, idet krigsfangerne fik sam-
 me kost som den øvrige husstand. (Muse-
 et på Sønderborg Slot)

udsendt af landråd Schönberg med den begrun-
 delse, "at det hyppigt er blevet konstateret, at
 krigsfangerne får alt for rigelig og alt for god
 kost."⁵⁴

Morgenmad: Grød med skummetmælk eller en
 tyk grødagtig suppe.
 Omkring kl. 9: Brød uden pålæg.

Omkring kl. 12: Middagsmad, to gange om ugen
 uden kød.
 Omkring kl. 16: Kaffe og brød uden pålæg.
 Aften: Grød med skummetmælk eller suppe.

Det var helt forbudt at servere flæsk, fedt, sød-
 mælk og æg for fangerne. Derimod kunne ar-
 bejdsgiveren hos myndighederne bestille sild,

rogn og spædkalvekød til at lave krigsfangekost
 af. Antallet af måltider i kost-forslaget fra 1917
 er her kommet op på fem. Det skyldes, at kosten
 er så kaloriefattig, at der må hyppigere måltider
 til for at holde sulten nede. Hvis man skal prøve
 løseligt at anslå kalorieindholdet i kostplanen,
 svarer det til højst 1200-1500 kalorier om dagen,
 og en normalt arbejdende mand skulle have
 mindst det dobbelte. Det kan ikke forbavse, at
 kostforordningerne meget hyppigt blev over-
 trådt.

I fangelejrene i Tyskland blev forholdene i lø-
 bet af 1917 værre og værre. Her var der tale om
 regulær hunger, mens forholdene i de mindre
 lejre i Nordslesvig synes at have været noget
 bedre, selvom føden også her manglede de nød-
 vendige kalorier til hårdt arbejdende mennesker.
 Krigsfangerne i de mindre forlægninger skulle
 spise sammen, og vagterne måtte ikke spise sam-
 men med dem. Denne regel hindrede, at fangerne
 blev stillet direkte over for den kendsgerning, at
 fangevogterne, som ikke udførte kaloriekræ-
 vende arbejde, fik en væsentlig bedre kost, end
 de selv gjorde. I de mindre forlægninger på de
 enkelte gårde og i barakkerne i landsbyerne fik
 arbejdsgiveren udbetalt kostpenge fra staten for
 såvel fanger som evt. vagtmandskab. Taksten var
 60 Pf pr. dag for hver fange. Det var overladt til
 arbejdsgiveren selv at sammensætte kosten efter
 de retningslinjer, der her er redegjort for. Men
 der var hyppige klager over maden især på de
 største gårde. Det synes at have været en fristelse
 for mange arbejdsgivere at sikre en ekstra fortje-
 neste på denne konto.

På de almindelige gårde med en eller to krigs-
 fanger var det svært at leve op til myndigheder-
 nes krav om en særlig kost til krigsfangeren og ser-
 vering af maden i enrum. Her besluttede de fleste

husmødre egenmægtigt, at fangeren skulle deltage
 i familiens måltider og have samme kost som alle
 andre i husstanden. Dette var en klar overtræ-
 delse af forbudet mod samkvem med rigets fjen-
 der, og der blev også uddelt bøder adskillige ste-
 der - tilsyneladende uden nogen virkning i
 øvrigt.

Fritiden

Myndighederne fandt det vigtigt at få fangerne
 beskæftiget i fritiden, for at de ikke skulle fostre
 planer om flugt, komme i slagsmål med hinan-
 den eller fraternisere med lokalbefolkningen.
 Derfor understregede myndighederne også, at
 arbejdsgiverne gerne måtte kræve søndagsarbej-
 de, f.eks. pasning af dyr og andet tilsvarende ar-
 bejde. Krigsfanger skulle følge den normale
 arbejdsrytme hos arbejdsgiveren. Det var ikke
 tilladt fangerne at gå til andre landsbyer og be-
 søge kammerater, og - understreges det - en vagt-
 mand måtte ikke eskortere en hel flok krigsfan-
 ger til besøg hos andre krigsfanger i nabolands-
 byer. Besøg på kroer og i gæstgiverier var også
 forbudt for den enkelte fange. Alle krigsfanger
 skulle bære identitetskort, og der var udgangs-
 forbud efter kl. 21 om vinteren og kl. 22 om som-
 meren.

Der var dog enkelte lempelser i disse bestem-
 melser. Således blev der i 1915 givet besked fra
 myndighederne om, at de russiske fanger skulle
 have fri 19. december på den russiske zars fød-
 selsdag.⁵⁵ Disse mange udførlige forbud viser,
 hvilke overtrædelser, der fandt sted, og i et efter-
 følgende kapitel vil der blive redegjort for, hvor-
 ledes den sparsomme fritid blev udnyttet af
 krigsfangerne, og hvordan de restriktive forord-
 ninger blev omgået med megen snilde.



11 italienske krigsfanger på Revsøgård i Sommersted sogn, august 1918. I slutningen af krigen kom der en del italienske krigsfanger til erstatning af russerne, som efter freden i Brest-Litovsk blev regnet for frie folk. (Fotograf Hesselberg, Haderslev Museum)

Forholdet til civilbefolkningen

Myndighedernes krav var *mindst mulig kontakt*. Man skulle kun *give ordre* og *ikke samtale* almindeligt med krigsfangerne. Især kvinder og børn burde holdes væk fra dem, og i flere forskrifter understreges risikoen for at blive smittet med lus og det, der var værre. Gaver af enhver art var det strengt forbudt at give krigsfangerne. Det samme gjaldt ureglementeret husly eller nogen som helst hjælp. Generelt kan det siges, at myndighedernes holdning var klar og kontant fra krigens begyndelse til dens afslutning. Alle krigsfanger var - uanset nationalitet - soldater fra fjendtlige

nationer, som man førte krig imod. De skulle behandles rimeligt, men heller ikke mere. Befolkningens holdning til forskrifterne synes derimod fra begyndelsen ret afslappet, og de mange krav og påbud blev hurtigt fortolket på meget lempelig vis.

Krigsfanger som arbejdskraft Forskelle på de enkelte nationaliteter blandt fangerne

En gennemgang af beretninger fra arbejdsgivere, der har haft krigsfanger fra flere lande, viser ret samstemmende karakteristikker af de enkelte na-

tionaliteter. Selvom generaliseringer af denne art altid skal tages med et vist forbehold, er det dog så stort sammenfald i vurderingerne, at det er værd at se på lokalbefolkningens opfattelse af de enkelte nationer. Et par beskrivelser fra Dybbøl, hvor der var indkvarteret såvel russere, englændere som franskmænd og italienere, er typiske eksempler på lokalbefolkningens vurdering.

Englænderne var ikke særlig populære. De ville ikke sove for tæt på de andre og var for fine til at tage ordentligt fat på mark- og staldarbejde, "men deres værste fejl var, at de ikke havde sans for at dele med andre."⁵⁶ Englænderne fik mange gavepakker fra hjemlandet med ting, som f.eks. sæbe, der var en stor mangelvare hos civilbefolkningen. Næsten alle meddelere, som har været i berøring med engelske fanger, udtrykker sig kritisk og henviser til, at englænderne ikke delte deres knaphedsgoder med medfanger eller civilbefolkningen. I en trang situation kan det være svært at acceptere fremmedarbejdere, især hvis de besidder goder, som ikke er til rådighed for den almindelige befolkning.

Italienerne i Dybbøl var ganske vellidte, selvom de ikke netop roses for deres arbejdsindsats. De fik en del pakker i slutningen af krigen og delte villigt med medfanger og civilbefolkning. "De var for kleine til at tage hårdt fat, men de var meget rare."⁵⁷

Franskmændene huskes ikke for særlige dyder, og ingen af meddelerne har øjensynligt etableret nogen personlig kontakt med de franske fanger.

Disse udsagn om forskellige nationaliteter må som sagt tages med et gran salt. Der er imidlertid et stort sammenfald i de nationale karakteristikker hos de berettere, der har haft kontakt med krigsfanger fra forskellige lande, og især er be-

dømmelserne af den største krigsfangegruppe forbavsende ens:

Russerne var populære hos næsten alle, og de omtales med varme og interesse endnu efter to generationers forløb. Ét blandt mange karakteristiske udsagn lyder således: "De var arbejdsomme, muntre og vellidte. Vi var vist alle meget glade for vore russere. Mange var analfabeter, men bestille noget både kunne og ville de, og det var en fornøjelse at se deres glæde over vores spartanske krigskost."⁵⁸

Dette citat er fra en beretter fra Dybbøl sogn, hvis far havde et maskinbyggeri med en halv snes krigsfanger indkvarteret. En soldaterkone fra samme sogn giver en tilsvarende karakteristisk af russerne og fremhæver deres godmodighed og arbejdsvillighed: "Selvom mange koner gik alene på gårdene, var der vist ingen, som var ræd for deres russere."⁵⁹

På herregården Gammelgård på Als var der omkring 30 krigsfanger. Herregården ejedes af en westphalsk baron, og han havde sikret sig det store kontingent krigsfanger. Det var hovedsageligt russere, og deres arbejdsindsats vurderedes således af en dansk mejerist, der passede gårdmejeriet: "Solide folk, der aldrig gik til side for noget arbejde. De kunne godt slås med hinanden, men de var gode og pålidelige som arbejdskraft."⁶⁰

Fra Bajstrup-lejren blev der sendt englændere, belgiere og russere ud i arbejdshold på ca. 20 for at arbejde i de nærliggende landsbyer. Her var de fleste landmandsfamilier interesseret i at sikre sig en russisk fange. I vurdering af de enkelte nationaliteter udtrykkes det således: "Russerne var de allerbedste af det hele kram. De var vant til at bestille noget. De andre nationer var for højt studeret."⁶¹



Russiske krigsfanger på Augustenborg Hovedgård. Musikinstrumenter var meget populære til underholdning i fritiden; også piber var meget eftertragtet af krigsfangerne. (Museet på Sønderborg Slot)

På Årø har øens førstelærer beskrevet sin opfattelse af øens mange krigsfanger, russere, italienere og franskmænd, således: "Mange af dem, især russerne, var trods deres åndelige indskrænkethed, dygtige og brugbare arbejdere."⁶²

Forskellen på *de enkelte nationaliteter* er beskrevet i 1975 af en tidligere russisk krigsfange, som blev i Nordslesvig efter krigen. Han finder det naturligt, at hans landsmænd var de mest populære fanger: "Vi russere var enfoldige, men arbejdsomme. Englænderne, franskmændene og italienere var mere oplyste, men ikke arbejdsomme."⁶³

Denne beretning støttes af en tilsvarende fra landsbyen Ravsted. Her var der på en gård ialt fire krigsfanger i løbet af årene 1915-18, to italienere og to russere. Om italienerne huskes intet, bortset fra deres navne, derimod berettes med varme om russerne: "Ivan var lidt af en landsknægttype og blev flere gange hentet af gendarmeren for forskellige forseelser, men han og Dimitri var gode mod os børn. Dimitri elskede vi børn simpelthen. Ivan var altid oplagt til løjer, der godt sommetider kunne være lidt grovkornede, men min bedstemor var i stand til at styre ham og kunne give igen med samme mønt. Om italienere



Fem russere i Ullerup sogn i 1916, fotograferet med fire børn og en ung mand fra landsbyen. Skikken med at lade sig fotografere med blomster i hånden eller i knaphullet kan iagttages på mange krigsfangefotos. (Hist. Samlinger, Aabenraa)

nerne husker jeg ikke meget; men jeg tror ikke, at de egnede sig til landbrugsarbejde."⁶⁴

En tidligere vagtmand har givet sin karakteristik af de forskellige nationaliteter af krigsfanger. Han arbejdede med organiseringen af baraklejre og indkvartering i Sønderborg amt 1915-18, og han fortæller således om de enkelte nationer: "Englænderne var i aviser fremstillede som løgnere, men de viste sig at lægge stor vægt på at være gentlemen og kavalere; ærlige, men dovne var de ... Hvis de fik besked om at bestille mere, svarede de: To-morrow, to-morrow". Russerne var det folkefærd, beretteren bedst kunne lide. De var arbejdsomme og dygtige, "bedre end de fleste af os". Engang blev en af russerne spurgt,

hvorfor han fandt tyskerne så dumme. Svaret lød: "Når en germanski er 70, har han ikke opdaget, at regeringen holder ham for nar. Det ved dog enhver russisk dreng på 12 år". Det var de russiske krigsfanger, som var med til at åbne beretterens øjne for, hvad krigen i grunden indebar. Russerne sagde ofte: "Vodno (dvs. krig) er for officerer, der gerne vil gå med medaljer, ikke for os jævne folk, der gerne vil gå med alle vore lemmer."⁶⁵

Fra Tønder-egnen fortæller den senere amtskolekonsulent Nicolai Svendsen om de russiske krigsfanger og fremhæver deres menneskelighed og villighed til at tage fat: "Russeren færdedes i årevis i de nordslesvigske bøndergårde som et tro

tyende. Han fik som regel en god behandling og viste sin påskønnelse for det ved efter fattig evne at gå til hånde i lo og lade, i stalden og på marken. Til at begynde med var han uvant med at omgås moderne landbrugsredskaber. "Dem havde kun Greven derhjemme", sagde han. Han var heller ikke ude om at bestille ret meget; men man kunne stole på ham, og han blev som oftest en god hjælper. Sproget voldte jo naturligvis visse vanskeligheder. Men man klarede sig, som det gik bedst. Han kunne i reglen fra fangelejren noget tysk. På gården tilegnede han sig de nødvendige betegnelser på sønderjysk, og til gengæld lærte han gårdens beboere nogle af sine russiske brokker. En samtale mellem en jydsk karl og en russisk fange på det forunderligste blandingsmål var helt uforståelig for de uindviede. Prøver på dette sprog burde i grunden være bevaret. Man kunne til tider høre småbørn gå og tale russisk. Det havde de lært af fangerne. Jeg har til gengæld også kendt en russisk fange, der talte skærbæk-dansk som en indfødt.⁶⁶

I de sidste par krigsår var der næsten kun russiske fanger i Nordslesvig. Det kan måske skyldes, at myndighederne havde fundet ud af, at den lokale befolkning og russerne gik godt i spand sammen.

Krigsfanger hos dansksindede arbejdsgivere

Trods alle cirkulærer og forordninger fra myndighederne havde den overvejende dansksindede landbefolkning svært ved at se på krigsfangerne som repræsentanter for fjenden. Myndighedernes svar herpå måtte blive bøder. Om de russiske krigsfangers ankomst til danske gårde på Haderslev-egnen fortælles: "Naturligvis ind-



I Strandelhjørn arbejdede russeren Pjota hos familien Nissen. Han ses her til venstre sammen med en karl fra landsbyen. Pjota havde lånt gårdejerens tøj til fotograferingen – og hans pibe tillige. (Hist. Samlinger, Aabenraa)

ledes deres ankomst med retssager. Tilnærmelser, gaver af enhver art, husly eller nogen som helst hjælp, hvad enten fangerne var i lejr eller i privat arbejde, var forbudt. I Haderslev blev det straks galt. Man havde givet fangerne smågaver, og det stemples som "et modbydeligt optrin, som ikke svarer til vort folks værdighed", og efterfulgtes af retssager og straffe.⁶⁷



I haven på Wolffsgård i Gammelgab, Broager sogn. I bageste række ses fra højre fire russiske fanger og en franskmænd. På forreste række sidder gårdmandsfamilien med børn. (Museet på Sønderborg Slot)

I de sidste krigsår var der som før nævnt overvejende russere i Nordslesvig, og de blev hurtigt på det rene med at bedømme folks nationale sindelag: "Når fangerne blev fordelt, kiggede de efter flagstangen, de ville klogeligt helst ind, hvor der ingen flagstænger var, men efter revolutionen, da så mange flygtede til Danmark, og man spurgte dem: "Hvordan kom I dog over?" svarede de ofte: "Vi holdt os i nærheden af de gårde og huse, der havde en ny flagstang". I almindelighed var de arbejdsomme og taknemmelige for den gode kost, som de straks blev syge af, hvis

man lod dem spise sig mætte. Men de kendte ikke vore skikke. Fik de brødsuppe, kartofler og kød sat frem på en gang, kom de kartoflerne i suppen, tog kødet i hånden og spiste det sammen. Tale med russerne kunne man ikke, men nikkede man til dem på landevejen, sagde de et bredt "goddav", og ville man vise dem en venlighed, indskrænkede konversationen sig ofte til, at de pegede på armbindet. "K.G." stod der, Kriegs Gefangener. "Kaput Germania" tydede fangerne disse bogstaver.⁶⁸

På den store gård Billeshave i Gram sogn var

der indkvarteret 10 russere med en vagtmand og tysk militær. Samtidig var der polakker, som var blevet hængende i landsdelen i 1914, fordi de på grund af krigsudbruddet ikke kunne vende hjem til deres hjemstavn i den russiske del af Polen. Det var i sproglig henseende en babylonisk forvirring, og der var ofte spektakel mellem russere og polakker. Men den dansksindede gårdejer styrede det hele med mild hånd og uden for meget hensyn til forskrifterne. En datter fra gården, Mette Fog Petersen, fortæller om kosten:

"Mor og tante Raben tog til Haderslev for at købe lerskåle, som russerne kunne spise af, hvad det nu skulle være godt for. De stakkels russere var åbenbart ikke vant til at få alt for meget at spise, for da mor den første dag kogte hvidkål og flæsk til dem, blev de syge og kastede op efter den kraftige kost."⁶⁹

Forklaringen på indkøbet af lerskålene var, at de tyske myndigheder i en periode søgte at håndtere en bestemmelse om, at fangerne skulle spise af et simpelt service. Dette krav var let at kontrollere - og blev derfor overholdt af mange bønder. Til gengæld kunne myndighederne sjældent bevise, at der blev serveret bedre kost i lerskålene, end det var tilladt.

Om stridighederne mellem polakker og russere på Billeshave fortælles: "Der var dog aldrig virkelig vildskab eller hidsighed i uenigheden. Man nærmest prøvede kræfter eller smådrillede hinanden lidt. Far og mor skulle nok sørge for, at tingene forløb ordentligt. Når den lille, stramme, tyske Wachtmeister blev for uforskammet eller ond mod russerne, blev han taget i skole af far, så han ikke så let glemte det igen. Han fik at vide, at han var på en dansk gård, og her behandlede man alle mennesker ens, uanset fra hvilket land de kom. Jeg har tit undret mig over den tillid, mor

og far viste de fremmede. Mange af russerne var familiefædre og havde kone og børn hjemme. Vi var kun små piger dengang, så russerne ville gerne bære på os. Mor lod dem altid gøre det, og der skete da heller aldrig noget. Således gik det alt i alt meget godt med denne brogede samling mennesker på samme arbejdsplads, både på almindelige dage, og når der skete det lidt mere usædvanlige."⁷⁰

De sproglige forskelle mellem russisk og tysk var store, og lettere blev det ikke for russerne, at hovedparten af den nordslesvigske befolkning, danske som tyske, talte sønderjysk. Men de fleste lærte hurtigt at klare sig med få brokker på tysk. Den følgende beretning fra Vollerup i Bjølderup sogn mellem Aabenraa og Tinglev er ret typisk for russere hos en dansksindet arbejdsgiver. "Efterhånden blev det småt med arbejdskraften, men så fik vi 22 russiske krigsfanger til byen. Jeg fik 2, og et par mere trofaste karle har jeg ikke kendt. Men de havde det også godt. De skulle spise for sig selv, måtte ikke få det samme som vi, men jeg lod ganske rolig russerne spise ved vort bord, og det så meget de orkede. "Deutsch Bauer nicht gut. Dania Bauer gut!" sagde de. "Krieg Kaput dann Deutsch Kaput!". "Ja," svarede jeg. "Deutsch Kaput!", således nåede vi til forståelse. Vi måtte ellers ikke tale med russerne ud over, hvad arbejdet nødvendiggjorde."⁷¹

Forbuddet mod at spise sammen med krigsfangerne blev brudt i mange af de dansksindede familier trods risikoen for bøder eller anden straf. Denne villighed til at omgå regler og påbud havde nok to hovedårsager: Krigsfangerne blev ikke opfattet som fjender, og det var tillige praktisk og tidsbesparende at lade alle i husstanden spise sammen i stedet for at servere maden i to



Legetøj med udskårne kosakker, som kan bevæges og ride frem som en troika. Udskåret af en russisk krigsfange på Als til sønnen på den gård, hvor han var. (Museet på Sønderborg Slot)

omgange. Endelig har flere berettere fremhævet, at det ud fra almindelig anstændighed var urimeligt at lade den person, som blev sat til det hårdeste arbejde, få den ringeste kost. Sådan ville en landmand ikke behandle sine dyr. I løbet af krigen blev der i øvrigt gået mindre rigoristisk frem ved overtrædelse af spisereglerne. Fra Felsted sogn berettes herom:

"Krigsfangerne spiste i borgerstuen sammen med familien. Af og til kom opsynsmanden for at se efter, om alting gik ret til. Engang, da der var kommet en ny opsynsmand, var det nær gået galt, da han opdagede, at krigsfangerne hos os havde "Familien-Anschluss". Der blev stor opstandelse. Det var forbudt, at fangerne spiste med de øvrige folk, og han ville, at de omgående blev fjernet fra gården. Fangerne fik dog lov til at blive til stor glæde for alle parter. En af fangerne

hed Ofik og var fra Wilna. Med ham kunne vi gøre os forståelig ved at anvende tysk. Inden Ofik rejste hjem, kunne han forstå sønderjysk, og vi havde lært lidt russisk. Min lillebror døde i 1918 af meningitis. Den dag, min bror blev begravet, fik Ofik lov at køre rustvognen. Tårene randt ned i hans skæg, da han kørte fra gården med den lille dreng."⁷²

Myndighederne fastholdt krigen igennem forbuddet mod al fraternisering, og der førtes flere retssager. I januar 1917 idømtes en gårdmandskone og hendes pige fængsel og bødestraf for at have spillet kort med den russiske krigsfange, der arbejdede på gården.⁷³ Retssager af denne art bekræfter de mange beretninger om det gode, undertiden nære forhold, som opstod mellem krigsfangerne og deres dansksindede arbejdsgivere. Af naturlige grunde måtte de tysksindede nord-

slesvigere imidlertid se anderledes på krigsfangerne.

Krigsfanger hos tysksindede arbejdsgivere

Beretninger fra større og mindre ejendomme viser, at der ofte var et ret ligefremt forhold mellem krigsfanger og arbejdsgiver. Men dette gjaldt ikke overalt. På de store proprietærgårde og de preussisk ejede domænegårde blev fangerne behandlet noget anderledes. Flere meddelere har fremhævet denne forskel i vendinger som disse om forholdene på Als: "De russiske krigsfanger havde det dårligt en del steder. De fik ikke lov at spise med familien og karlene i stuen, men fik noget hundede serveret på en bakke i forstuen, i visse tilfælde uden for bryggersdøren. Mange af dem måtte sove i stalden som kreaturer. Det var de tysksindede, som behandlede kejserens fjender på den måde."⁷⁴

Fra Hovslund fortælles nogenlunde det samme: "Det lyder ikke pænt i disse fællesmarkedstider at snakke om dansk eller tysk. Men det var nu sådan, at krigsfangerne havde det forskelligt alt efter familiens sindelag. De tysksindede holdt sig til kostreglementet for fanger, medens vi andre var vant til at luske os om ved den slags på bedste måde."⁷⁵ En logisk forklaring på dette ligger i den simple kendsgerning, at krigsfangerne for den tysksindede befolkning var repræsentanter for fjenden, medens den danske indstilling på Sønderborg-egnen udtrykkes således: "Russerne var tvunget ud i det, ligesom vi var, og præcis lige så uskyldige!"⁷⁶

Om denne forskel i behandlingen af krigsfanger fortælles fra Aabenraa-egnen: "Forklaringen på, at hjemmetyskerne skulle have behandlet

fangerne mere efter de fra fangelejrene givne retningslinier, kan ligge i flere årsager. Mange hjemmetyskere var forpagtere eller ejere af større gårde og havde derfor ofte flere, evt. mange fanger, og vagtmanden var derfor også indlogeret på stedet, i sådan et tilfælde måtte forskrifterne overholdes, og det var jo også en økonomisk fordel. Fangerne var jo tyskernes fjender og kunne derfor ikke tilkomme bedre forplejning end den tyske befolkning i byerne. Hvor der kun var en eller to fanger hos en hjemmetysk familie, tror jeg, at behandlingen har været nogenlunde og ikke ret afvigende fra andre gårde."⁷⁷

Krigsfangernes forhold på de preussiske domænegårde og tyskejede godser fremgår især af mundtlige kilder. I reglen var behandlingen noget mere efter forskrifterne her end på bøndergårdene. Fra domænegården Rønhave på Als fortæller forvalteren:

"I marts 1915 fik vi 10 russere lige fra fangelejren. De var så udsultede, så de hverken havde lyst eller kraft til at arbejde, men måtte heller ikke få den mad, de kunne spise, så det gik kun langsomt frem. Min frokostpakke fik de på skift hver dag. De var mest bønder hjemmefra, men de var både flinke og dygtige. To af dem lavede mig hver et par lange læderstøvler. Læderet fik jeg i Sønderborg under hånden. Jeg bad hr. X (domænebestyreren) flere gange, om de ikke måtte få noget mere mad. "Hvad tror De vore fanger får i Rusland?" sagde han; men jeg fik pigerne til at stikke dem en pakke (mad), når de kunne se deres snit hertil."⁷⁸

Tidligere tiders markante forskel i fæstebondens forhold og livegenskabets udbredelse i her-tugdømmerne Slesvig og Holsten syntes endnu at spores i behandlingen af krigsfanger under Første Verdenskrig. De russiske krigsfanger syn-

tes at være klar over denne forskel. En russer, der havde været ét år på en gård i Bramstedlund, blev i 1917 forflyttet til Kiel, "...han græd som et barn, da han skulle afsted. Det gik ham også dårligt derovre, og han sultede meget."⁷⁹

En mand fra Egersund havde som fangevogter i 1917 opsyn med krigsfanger af forskellige nationaliteter på godset ved Osterrade i Holsten. Russerne var her meget underernærede, udmattede og derfor sløvere til arbejdet end franskmændene og englænderne, der kunne opretholde livet på levnedsmidler sendt fra hjemlandet. Samme fangevogter oplevede at se 10 russere spændt for ploven i efteråret 1917.⁸⁰

Der var et spring fra disse forhold og til Gammelgård på Als, som ejedes af en baron i Westphalen og bestyredes af en nordslesviger. I 1915 var her som tidligere nævnt ca 30 russere + 2 vagtmænd. Der var et godt og venligt forhold mellem forpagter, forvalter, mejerist og krigsfangerne, som drev gården. Der var enkelte kirgisere, ellers mest ukrainere og folk fra Sibirien. "Vi gik som i et dyp (dvs. i en flok), og det var håbløst for vagtmændene at kontrollere noget". Kun én gang var der uroligheder med krigsfangerne på Gammelgård. En aften troppede alle russerne op foran hoveddøren i en noget broget forsamling, nogle kom i civilt og andre i militært antræk. De to vagtmænd, som ledsagede fangerne, var meget ophidsede over kosten. De stillede krav om selv at tilberede maden, fordi den hidtidige kost havde været for dårlig. Godsforvalteren svarede: "I er ikke de eneste fanger i verden. Tror I ikke, at vore fanger i Rusland gerne vil hjem? Alle unge mænd fra vores egn er i krig, fangenskab eller faldne. Skal vi ikke være enige om at ønske krigens afslutning så hurtigt som muligt og ellers komme godt ud af det? Råva-

erne til kosten må I gerne få, så kan I selv tilberede den." Dette svar gjorde indtryk på fangerne. De gik stiltørdigt hjem igen og lavede herefter selv deres mad, og der var ikke mere vrøvl med dem.⁸¹

Den danske presse i Nordslesvig synes at have været medvirkende til at fremme det gode forhold mellem krigsfanger og lokalbefolkningen her. En gennemgang af dagbladet Dybbølposten for perioden januar 1915 til december 1918 viser en del positiv omtale af krigsfanger og kun lidt negativ. I maj 1915, hvor krigsfangerne endnu havde nyhedens interesse, berettes således: "En væsentlig del af den manglende arbejdskraft på de fleste gårde i vor landsdel udgøres for tiden af de russiske krigsfanger. Erfaringen har vist, at de røgter deres arbejde til husbondens tilfredshed. Dette bevidnes også fra en gård på vesterkanten. Som så mange andre steder er husbonden og den øvrige arbejdskraft på gården indkaldt. To russiske krigsfanger har nu overtaget driften. Og det interessante er, at de to krigsfanger før krigen i deres hjemstavn i Rusland har gået sammen som husbond og karl på samme gård af samme størrelse som den her i Nordslesvig. Sammen var de blevne indkaldte, sårede sammen og kommen sammen i krigsfangenskab. De røgter nu gården, som var det deres egen."⁸²

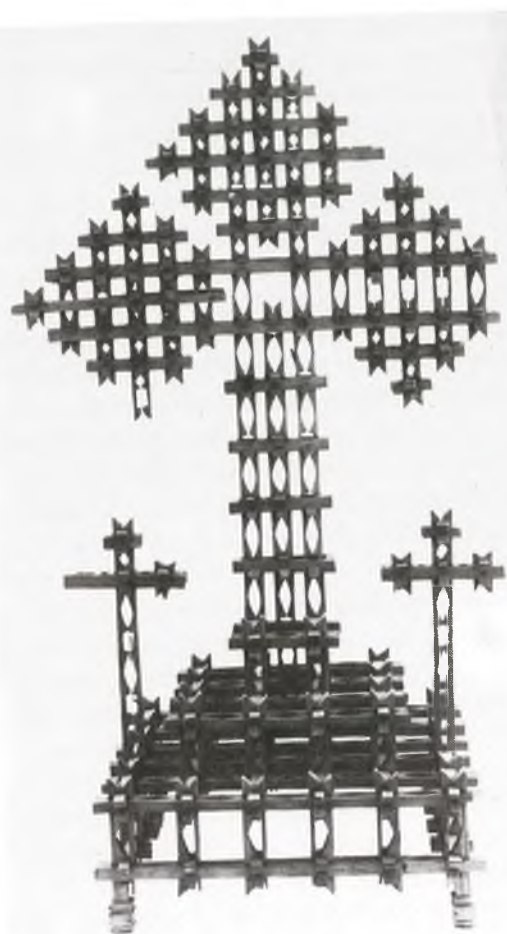
Fangernes fritid

Almindeligvis arbejdedes 10 timer om dagen de seks af ugens dage. Dette svarede stort set til arbejdstiden inden for landbruget og industrien. Søndagen var fridag i industrien, mens krigsfanger i landbruget skulle passe dyrene som altid og deltage i evt. ekstra arbejde som høbjergning eller kornhøst. Fritidsbeskæftigelse omtales overhovedet ikke i forbindelse med belgiske, franske,

engelske, italienske eller rumænske fanger. Men det fremhæves ofte i forbindelse med de russiske krigsfanger, som for de flestes vedkommende var fra et selvforsynende samfund med endnu levende traditioner for husflid og bierhverv. I mange beretninger omtales disse fritidssysler, og her gengives kun nogle karakteristiske eksempler.⁸³

Russerne i Kær på Als reparerede selv deres tøj omhyggeligt, og et par af dem kunne lave fodtøj. I Miang samledes de foran vaskehuset, hvor de sov, og her spillede de på harmonika og sang til fornøjelse for landsbyens beboere. Ved Skodborg lige syd for Kongeåen lavede en russer en uro af fuglefjer som gave til sin madmor. På Gammelgård på Midtals lavede russerne 2 balalajkaer, og de 16 fanger gav underholdning til glæde for både forpagter og forvalter. Arrestbestyrerens kone i Broager gjorde alt, hvad hun kunne, for at lette straffen for de krigsfanger, der blev idømt mørk arrest i weekenden for flugtforsøg. Hun belønnedes med støtpeinde til alle husets potteplanter. Pindene var prydet med fugle foroven. Drengene i Broager samlede alle slags glasskår til russerne, der lavede forskellige glasmosaik-arbejder af dem. Også i Dybbøl sogn lavedes glasmosaik f.eks. til indramning af fotografier, som russerne var stolte af.

Mange steder i Sønderjylland har russerne lavet uroer i form af fugle med vinger lavet af spåner. En del fremhæver også ringe lavet af aluminium med en plade til indgravering af navn. I Hellevad blev der lavet træskærerarbejder, især fugleuroer. Her samledes alle krigsfanger i landsbyen i lune sommeraftener udendørs under nogle lindetræer, og russerne underholdt med deres hjemlands sange og danse, deriblandt kosakdanse. Musikken leveredes af en harmonika,



Trækors skåret af en russisk krigsfange til familien, hvor han arbejdede. En lang række af disse karakteristiske kors er bevaret. (Museet på Sønderborg Slot)

lånt af fyrbøderen på mejeriet. Krigsfangerne i Ullerup på Sundeved var ret alsidige. De kunne slå reb og lave træskærerarbejder, og desuden fremstillede de urkæder af hestehår. Træskærerarbejderne foræredes bort, mens urkæderne solgtes omkring i sognet. Det er værd at huske i



Portræt af Zar Nikolaj II udført af krigsfanger 1915-16. (Museet på Sønderborg Slot)

denne forbindelse, at netop Als og Sundeved har tradition for lokale hårabejder, og at befolkningen i forvejen har kendt til urkæder og smykker fremstillet af menneskehår.⁸⁴

I Hovslund samledes russerne og fordrev tiden med sang og harmonikaspil. Ind imellem blev der skåret sprællemænd, fugle og andre pynting af træ. På Tinglev-egnen blev der også fremstillet urkæder af hestehår, men disse tjente kun som gaver til russernes værtsfamilier ligesom figurer af kohorn og forskellige træarbejder. Fra Brandsbøl ved Nordborg fortælles, hvorledes russerne kunne gribes af hjemve og synge ejendommelige, tungsindige sange om aftenen uden for barakkerne. En lille violinist og sanger værnede de andre om ved at bede bonden om at skåne ham for hårdt arbejde, således at han ikke fik ødelagt sine musikerhænder.⁸⁵

Musik og spil går igen i mange skildringer af

de russiske soldater. Fra Billeshave i Gram sogn fortælles herom: "De var først og fremmest musikalske og sang smukt flerstemmigt. En af dem havde lavet et spændende musikinstrument, en balalajka, som de spillede på til sangen. Af træ kunne de skære fine fugle, mens de lavede ringe af kobbermønter. Desuden kunne de flette urkæder og forskellige ting af hestehår, og engang til enten fars eller mors fødselsdag kom de med en stor, kunstfærdigt lavet gave, nærmest af form som en krone, fremstillet af halm."⁸⁶

Mange meddelere fremhæver, at russerne gjorde en del ud af at markere søndagen. De fleste havde en beklædningsdel, der kun anvendtes denne dag, og lørdagsbadet holdtes i hævd. Krigsfanger, som havde deltaget i den russisk-japanske krig, gik med deres store medaljer om søndagen. Andre havde et par søndagsstøvler, et guldur, en fin kasket eller noget helt fjerde til at markere helligdagen med.

En særlig fritidssyssel havde de russiske fanger på proprietærgården Rumohrsgård på Als. En eller flere af dem malede ovale portrætter på den kalkede væg i den landarbejderbolig, hvor de var indkvarteret.⁸⁷ Portrætterne forestillede den russiske zar, Nikolaj II, og hans hustru, Zaritsa Alexandra. Billederne fremtrådte i klare, stærke farver, og de har nok tjent til trøst og opbyggelse for zarens tilfangetagne soldater. Det kan måske undre, at krigsfangerne ikke foretrak at male et religiøst motiv frem for zarportrættet på væggen i deres kvarter. Flere af russerne medbragte en lille ikon, andre bar om halsen en medaljon med Jomfru Maria. Dette vidner - ligesom efterladte feltbibler - om religiøsitet, og et billede egnet til bøn ville for nutiden synes naturligere. Men det bør erindres, at zaren var genstand for omfattende dyrkelse ved krigsudbruddet. Selvom han

må bedømmes som en despotisk og uduelig monark, var han dog omgærdet af sympati fra store dele af bondestanden, der udgjorde ca. 90% af den russiske befolkning.

Ved krigsudbruddet i 1914 blev mange både arbejdere og bønder påvirket af den sammenblanding af religion, nationalisme og zardyrkelse, som de russiske poper, dvs. præster, formidlede. Den århundredgamle, næsten religiøse hengivenhed for zaren fængede stærkt blandt det jævne folk. Dobbeltportrættet i landarbejderboligen på Als er et særegent udtryk for denne situation. Krigsfangerne fra Rumohrsgård vendte hjem til Rusland i løbet af 1919, midt under borgerkrigen - et år efter bolsjevikernes henrettelse af zarfamilien i Ural. De må have haft uhyre svært ved at fatte den udvikling, der var sket i deres land siden august 1914.

Krigsfangernes gudsdyrkelse

Fri religionsudøvelse var tilladt af de tyske myndigheder, og der synes ingen hindringer at være lagt i vejen hverken for protestanter, romersk-katolske, russisk-ortodokse eller muslimer. Da hovedparten af krigsfangerne var russere, tilhørte de fleste den russisk-ortodokse kirke, men der var også muslimer, f.eks. blandt de krigsfanger, der blev brugt som arbejdere på havdiget fra Ballum til Skærbæk. Her var 50-60 tartarer, som af pastor J. Jørgensen i Skærbæk er skildret således: "Det var fornemme folk, deres hænder viste, at de ikke var vant til groft arbejde, deres væsen gjorde indtryk af, at det var dannede muhamedanere. De fik mange pakker hjemmefra, især med fin tobak til cigaretter, hvormed de trakteredede den katolske maskinmester. De fortalte også denne om deres hjem, hvor hver af dem havde



Ikon medbragt i krigen af en russisk krigsfange og foræret til hans modmor i Mølmark ved Broager før hans afrejse. Ikonen var hans kæreste eje, og med denne gave ville han sige tak for den venlighed, han havde mødt. (Privateje)

3-4 "smukke hustruer og smukke børn". Der var et par tolke med dem. Det virkede betagende på alle de andre arbejdere at se dem holde andagt. Ved solens opgang knælede de på deres kapper med ansigtet vendt mod øst og syd, mod Mekka og Medina, og mumlede deres bønner, alt mens de flittigt lod en rem glide gennem deres hænder. Katolikken tænkte på sin rosenkrans. Denne morgenbøn plejede at vare et kvarter eller tyve minutter. Ingen af disse muhamedanere døde her, men derfor er det ikke sikkert, at de nåede levende hjem til deres fjerne land ved Sortehavet og Kaukasus.⁸⁸

Selvom der i spørgelisten til museets meddelere var et særligt spørgsmål om religionsudøvelse, er der kun kommet ret få oplysninger. Ydre fromhedstegn synes ikke hyppige; kun enkelte meddelere fremhæver, at deres krigsfanger (russere) aldrig begyndte et måltid uden at korse sig for panden og brystet. En del russere havde dog, hvad der betegnes som en "Mutter Maria". Det var enten en lille ikon på væggen eller en medaljon om halsen.

På Gammelgård på Als fik de 16 russiske krigsfanger fri to dage til at fejre julen, som på grund af kalenderforskellen først fejres 5.-6. januar. Men der kendes intet til afholdelse af russisk-ortodokse gudstjenester for krigsfanger. Derimod afholdtes der romersk-katolske gudstjenester for de polske landarbejdere en gang om måneden på Vollerup Kro.

Ulovlige sammenkomster

Selvom det var strengt forbudt for krigsfangerne at arrangere sammenkomster i fritiden, forekom det som før omtalt ofte med vagtmandskabets viden eller stiltiende samtykke. Oplysninger om krigens gang og rygter om udviklingen i Rusland blev flittigt udvekslet. Nicolai Svendsen, Skærbæk, fortæller herom: "Skønt det naturligvis var forbudt, havde russerne i de enkelte landsbyer deres egne sammenkomster, og det er utvivlsomt, at de også havde deres egen efterretnings-tjeneste. Spurgte man de intelligenteste, hvad de mente om situationen, fik man uvægerligt som svar: "Germanski kaput."⁸⁹

Myndighederne så med megen strenghed på de ulovlige sammenkomster. Det kom en holstensk vagtmand i Staugård ved Dybbøl til at mærke. Vagtmanden Hugo Uellendahl kunne se,

at en rumænsk soldat gik og led, fordi der slet ikke var landsmænd at tale med, og han evnede ikke at kommunikere med de englændere og russere, som han var indkvarteret med. Vagtmanden forbarmede sig da over ham og spadserede en søndag med sin fange til Vester Sottrup, hvor der var en del landsmænd til ham. Rumæneren var lykkelig over at kunne tale sit modersmål i et par timer; men ulykkeligvis kom hændelsen myndighederne for øre, og vagtmanden blev som straf straks sendt til fronten.⁹⁰

Krigsfanger på godt og ondt

De tusindvis af krigsfanger i landsdelen måtte uundgåeligt medføre nogle sammenstød og ubehagelige episoder med lokalbefolkningen. Mange af fangerne var ved ankomsten psykisk påvirket af krigen og opholdet i fangelejrene, og de fleste var fysisk svækket på grund af dårlig ernæring. Opholdet ved fronten og i lejrene havde mærket alle på en eller anden måde. Derfor er det overraskende, at kun så få alvorlige ulykker og episoder synes at være sket. Den værste ulykke var et mord på en sagesløs alsisk landmand, Claus Torre, i Stevning i 1916. Hans russiske fange fik et brev hjemmefra om, at hans hus var brændt ned, og hans børn indebrændte. Krigsfangeren gik pludselig amok og stak gårdejeren ihjel med en kniv. Han blev naturligvis straks arresteret og ført bort. Andre tragedier af denne art kendes ikke, men de kan udmærket være forekommet, når man betænker, at krigsfangerne var mennesker, der havde været igennem krigshandlinger, fangelejre, sult og savn - og levede i bestandig usikkerhed med hensyn til deres families overlevelsesmulighed og deres fædrelands skæbne.

Næsten lige så alvorligt som drabet på Claus Torre var det efter myndighedernes mening, hvis der opstod kærlighedsforhold mellem en nordslesvigsk kvinde og en krigsfange; men disse forhold forekom alligevel, hvad der næppe kan overraske. I en tid med et stort underskud af mænd i alderen 18-45 år - og en noget løsere samfundsmoral end normalt - måtte der uundgåeligt opstå et vist samkvem mellem enlige kvinder og nogle af de mange krigsfanger. I det bevarede materiale, hvad enten det er retssager eller mundtlige beretninger, er det især forhold mellem nordslesvigske kvinder og russiske krigsfanger, som synes at have fundet sted. I Sønderborg fortaltes i 1916, at nogle af landmandskonerne gik og sang.⁹¹

"Lieber Mann, bleibst du in Flandern."

Hier zu Hause liebt mir ein Andern."

Og det fortaltes med et smil i Aabenraa samme år, at nu var den første russer født på Als.⁹²

I Avnbøl fik en soldaterkone et barn med en russisk krigsfange. De arbejdede begge som hjælpere på et damptærskværk, der blev kørt om i sognet. Kvindens og barnets videre skæbne kendes ikke.⁹³

En 22-årig tjenestepige fra Ertebjerg på Als blev i 1916 dømt ved retten i Flensborg for at have haft et seksuelt forhold til en russisk krigsfange. Straffen for det utilbørlige forhold var to måneders ubetinget fængsel. Kvindens videre skæbne har ikke kunnet spores.⁹⁴ Den hårde straf synes ikke at have virket forebyggende; i hvert fald kom en tilsvarende sag op en måneds tid senere med en 26-årig tjenestepige fra Dynt på Broagerland.

I Ulkebøl på Als var en ung pige blevet kæreste med en russer og flygtede med ham i 1918. Hvorledes de er kommet tilbage til hans hjem-



Det var forbudt at lade sig fotografere sammen med krigsfanger; da dette kunne give indtryk af fraternisering med fjenden. Dette forbud overtrædes gang på gang. Her ses landmand Karl Svendsen fra Sommersted sammen med to russere i juni 1916. (Fotograf Hesselberg. Haderslev Museum)

stavn ved Sortehavet ved ingen, men nogle år senere hørte forældrene fra hende. De var nået til hans hjemstavn, og hun var blevet gift med sin krigsfange og havde fået tvillinger. Forældrene forsøgte at få hende hjem ved Røde Kors' medvirken, men det lykkedes ikke, og kontakten synes senere at være ophørt.⁹⁵

Mange russiske krigsfanger blev som allerede nævnt optaget i familiernes liv i en udstrakt grad, og de kom til at dele sorger og glæder med deres

arbejdsgivere. Derfor blev fangerne udskiftet en gang imellem og sendt til en anden arbejdsplads for at hindre for nær og vedvarende kontakt mellem de fremmede og lokalbefolkningen. Denne udskiftning skete også for nogle fanger fra Notmark, som blev sendt til Avnbølgård øst for Gråsten i efteråret 1917. "Just som vi sad og spiste juleaften, gik døren op, og ind trådte en af vore tidligere fanger fra Odessa. Han var glad som et barn. Han ville holde jul sammen med os. Det var lykkedes ham at snige sig med toget fra Avnbøl som blind passager og uforståeligt nok over den bevogtede pontonbro ved Sønderborg. Han blev til anden juledag. Han håbede igen efter krigen at blive ansat ved trafikvæsenet i Odessa, som han før var det. Ved afrejsen skrev han sin adresse på en kuvert, som vi efter krigen sendte til Odessa, men efter nogle måneders forløb kom brevet retur."⁹⁶

Om en anden fange fra Odessa, Ivan Abonasjoff, skrev en ung tømrersvend fra Hundslev i Notmark sogn et digt i 1918. Han blev senere kendt som den alsiske folkemålsdigter Martin N. Hansen. I sit digt tolker han på smuk vis den stemning, mange nordslesvigere følte, når de i aftenskumringen hørte russerne synge deres flertonedede sange.⁹⁷ Sangene rummede vemod og udtrykte længsel efter familie og hjemstavn, og denne hjemlængsel var meget forståelig for de mange nordslesvigere, der selv havde nære slægtninge som krigsdeltagere i det fjerne. Ivan Abonasjoff skildres således:

Ivan, Ivan Abonasjoff!

Jo, ham hovser æ så godt.

Ja, den stakkel, da han flygted',

kam e vagt, og han bløv skådt.

Han var hielt nenn fro Odessa,
hør' ålde fro sit hjem -
hans *madame* og hans *malinka*,
mon di no mod dem var slemm'?

Kun om dem hans tanke kredse,
viist mæ, te hans bøn var smo -
te han græd den stoer russe
kunn æ somtid godt forsto.

Ivan, ja han gik jo åltid
rulet om og var så mild.
Somtid bløv han, men kun sjældent,
hielt forfærdle gall og vild.

Miest med tegn vi snakked' sammel,
åltid so han: *Danski gut!*
og hver dav han kam og spur' mæ
om *Germany* var kaput?

Men *Germany* det var stærke',
end vi tænt - og det var streng'.
Han holdt ud i novve år,
men det bløv ham dog for læng'.

Fremmed folk di glemmes haste.
Ivan han er snart forglemmt.
Til å knytt hans minde faste
hærr æ da min vis' bestemt.

I e kri da læn'd dæ mænne
hjem til dem, di ålde såv.
Mænne vinter no forgæves
ædde jenn som di holdt åv.

Digtet om Ivan Abonasjoff udtrykker på bevægende vis de holdninger, der var fremherskende i

Her hviler krigsfange
 Ivan Rudin
 f i Rusland
 skudt v. d. danske Grænse
 30. 10. 1916
 under et Flugtforsøg.

Gravsten på stepping kirkegård. Også på andre kirkegårde finder vi gravsten med indskriften »skudt under flugtforsøg«. (Tegnet af Hans H. Kristensen)

den nordslesvigske befolkning over for russerne. Dette bekræftes af såvel de skriftlige erindringer fra krigsårene som af de mange mundtlige beretninger, som er indsamlet flere årtier senere. Et karakteristisk eksempel på en sådan beretning er en skildring, nedskrevet i 1979 af vognmand Christian Brock, der var født i Ulkebøl i 1901:

"Jeg kom ud af skolen i Ulkebøl, da jeg blev konfirmeret i 1916. 1. maj 1916 fik jeg plads hos enkefru Schmidt i Sundsmark. Hendes eneste søn var ved fronten i Frankrig; der faldt han også. Fru Schmidt havde en ældre nabo som bestyrer og en russisk fange. Denne russer hed Michael Bonderof, og han stammede fra Samara i Sydrusland. Han var landmand hjemmefra, en meget fin

mand og dygtig og vellidt. 1. maj 1917 kom jeg til Klausager ved Langdel nær Augustenborg. Det var hos ældre mennesker. Sønnen var i krig.

Foruden mig var der en gammel ungkarl og en russer, der hed Joseph Virketiv. Denne russer var fra Litauen; han var en kæmpe på 2 m. Som soldat havde han været ved artilleriet i Tiflis nede i Kaukasus. Han var skovarbejder hjemmefra og meget ferm til alt træarbejde. Jeg husker en morgen, at madmoder spurgte ham: "Joseph, vil du reparere min vaskebalje for mig?". "Ja, Ja Mutter", svarede han. Værktøjet dertil lavede han selv. Alt værktøj ordnede han og passede godt på det .. På den tid kunne jeg gøre mig forståelig med russerne, for ved daglig omgang med dem lærte man som ung meget af sproget.

1. maj 1918 flyttede jeg så til J. Christensen i Huholt. Her havde vi en russisk fange ved navn Ivan Nicitin, en herlig kammerat. Jeg har flere gange været med ham nede ved en bæk, som løb gennem vores mark. Der fangede han bækørreder med de bare hænder. Ørrederne skjulte sig om dagen nedenunder overkørslen. Ivan forsøgte seks gange at flygte til Danmark, men blev pågrebet alle gange. Så måtte han hver lørdag aften i syv uger gå under bevogtning til Asserballe; der sad han i en kælder indtil mandag. Hen på efteråret, tror jeg det var, sagde han en dag til mig: "I nat stikker vi af. Vi vil hjem; men sig det ikke til nogen, så får du ikke skyld for noget."

Det lykkedes for ham denne gang; for ved vores nabo var der en finne, Ivan Vainonen. Fra denne finne fik jeg et stykke tid efter et brev fra lejren ved Hald nær Viborg. Her blev de flygtende samlet. Han bad om at få sendt penge, men det kunne vi jo ikke. Angående russernes flugt, så vidste de nøje, hvordan forholdene var på Als. Ved markskellene mødtes de, og ved snak med

andre fanger fik de altid noget at vide om forholdene. Det fortæltes, at de havde taget en båd i Augustenborg fjord og kørt den om natten til Nørreskov. Hvorvidt det er sandt, ved jeg ikke, men dumme var de i hvert fald ikke. Enkelte fanger er blevet i Danmark efter krigen. De klarede sig godt, fordi de var nøjsomme og flittige."⁹⁸

Christen Brock var 78, da han nedskrev sine erindringer om de krigsfanger, han havde arbejdet sammen med. Trods de 60 år, der var gået, var Michael, Joseph og de to Ivan'er endnu levende i hans hukommelse. For mange i samtiden, især blandt de ældre, var det sværere at snakke med russere. Så måtte man som i digtet om Ivan Abonassjoff ty til tegn og fingersprog; men viljen ikke blot til kommunikation, men også til nær kontakt var næsten altid til stede.

Flugtforsøg og længslen efter hjemmet

De første flugtforsøg over landegrænsen til Danmark fandt sted allerede i foråret 1915, kun nogle måneder efter de første krigsfangers udstationering i Sønderjylland. Det var tre belgiere, der havde været i en lejr i Bergenhusen øst for Frederiksstad. De begav sig nordpå, og det lykkedes dem at slippe over grænsen til Ribe. Flugtruten blev hurtigt kendt; i sommeren 1915 blev således op mod hundrede russere registreret som flygtninge i Esbjerg.⁹⁹ Rygtet om heldigt gennemførte flugtforsøg gav hurtigt inspiration til andre. Myndighederne strammede derfor grebet om vagtmandskab og arbejdsgivere ved at gøre disse to grupper personligt ansvarlige for fangerne. Hvert eneste tilfælde af flugt skulle nøje beskrives, hvad enten det var lykkedes eller ej. Der skulle bl.a. noteres, om kosten var i orden. Hvis dette ikke var tilfældet, blev arbejdsgiverens for-

plejningstilskud tilbageholdt af myndighederne, ofte for alle hans krigsfanger og ofte for en hel måned. Det var derfor af stor betydning, hvorledes disse flugt-indberetninger blev besvaret. Hvis der havde været sammenstød mellem vagtmanden og den flygtede fange, var det vigtigt for vagtmanden at få fremstillet sin behandling af fangen som rimelig og nødvendig ud fra omstændighederne.

De tyske militærmyndigheder forsøgte naturligvis at forhindre flugt til Danmark. Allerede midt i juni 1915 udsendte overpræsidenten for Slesvig-Holsten en advarsel til befolkningen om, at krigsfanger forsøgte at flygte fra lejre og forlægninger. På uforklarlig vis havde de fået fat på civile klædningsstykker og havde kunnet nå over landegrænsen. "Hvis denne flugt fortsætter, kan det blive nødvendigt at tilbagekalde alle krigsfanger i hele provinsen", truede overpræsidenten. "Det er derfor både i befolkningens egen interesse - og i fædrelandets - at bevogte krigsfangerne og medvirke til anholdelse af evt. flygtende)."¹⁰⁰

Trods advarsler af denne type fortsatte flugtforsøgene dog, og fra 1916 blev såvel tyske desertører som flygtende, allierede krigsfanger et stigende problem for myndighederne. Fra august 1916 blev der anbragt pigtråd i alle grøfter nær landegrænsen for at hindre, at flygtninge skjulte sig her. I oktober 1916 blev der udleveret en dusør på 20 Mark til alle, både bevogtningsmandskab og civile, der hjalp med at pågribe flygtninge.¹⁰¹

Undertiden kunne det ske, at de flygtende krigsfanger slog følge med unge sønderjyder, der deserterede fra værnepligten. Dette var tilfældet i en flygtningegruppe på tre fra Rejsby sogn. Den ene af deltagerne fortæller herom:

"Som 16-årig tjente jeg hos Peter Varming i Gånsager, og min gode ven og jævnaldrende kammerat Poul tjente hos Anders Kjær i nærheden. Vi vidste, at vi snart skulle på session, og jo længere vi ventede med at stikke af, jo værre ville det blive. For havde vi først fået indkaldelse til session, var der tale om faneflugt, og det kunne give dødsstraf. Der arbejdede en russisk krigsfange på gården. Han hed Afnav, og han ville med os over. Og i januar 1916 tog vi chancen.

Det var sne, og det frøs. Poul havde været i malerlære, så han tog sin hvide malerkittel på, og russeren tog et lagen over hovedet. Selv var jeg en lille fyr, og da jeg tjente hos en velvoksen bonde, huggede jeg en af hans hvide skjorter og tog over mig. Og så gik det af sted efter Spandet, hvor vi ville over grænsen. For mig ville det nok have været nemmere at gå over ude i Vadehavet, hvor jeg jo kendte naturforholdene, men det turde de to andre ikke.

Vi vidste, at der var udskiftning af vagter, fordi de soldater, der havde bevogtet grænsen et stykke tid, skulle til østfronten, så vi regnede med, at der ikke var helt den samme agtpågivenhed, som der plejede at være. Nå, men undervejs kom vi over en stor grøft, og Poul jublede: "Hurra, nu er vi i Danmark". Men russeren tyssede ham. "Nix Dania", sagde han. Og det var det heller ikke.

Vi vidste ikke helt nøjagtigt, hvor vi bevægede os. Men vi kom ud imellem nogle tørvegrave, og det var ved at blive lidt farligt det her. Vi gik over den forbandede pot-is (is uden vand under). og det knagede og bragede og lød som et tordenvejr. Og vi skulle jo helst være helt stille. Og midt i det hele dumpede jeg så i en tørvegrav. Med hovedet først. Havde russeren ikke været hurtig og hevet

mig op igen, så havde jeg ikke siddet her. Russeren var en meget høj karl. Og meget agtpågiven. Lige pludselig tager han os i nakken og trykker os ned i sneen. Der kom tre eller fem tyske soldater lige imod os. Der lå vi så. Heldigvis havde vi jo det hvide tøj over os. De stod kun fem meter fra os.

Så sagde den ene: "Her kan de ikke komme over på grund af mosehullerne". Mit hjerte slog, så jeg næsten havde på fornemmelsen, at sneen sprøjtede op omkring mig.¹⁰²

I dette tilfælde lykkedes flugtforsøget for de to unge, sønderjyske desertører og den årvågne, russiske soldat, men mange forsøg endte med tilfangetagelse ved grænsen. To russiske krigsfanger oplevede således efter 16 dages flugt at blive taget direkte på grænsen og blive indsat i arrest i den tyske toldbygning, hvorfra de kunne se Ribe Domkirke i det forjættede land.¹⁰³

Sidst på året 1917 voksede antallet af flugtforsøg blandt de russiske fanger. Mange af dem havde da været fremmedarbejdere i et par år i Nordslesvig, og efter revolutionerne i februar og november var længslen efter fædrelandet og ønsket om at gense familien blevet så stærkt, at mange begav sig af sted i det uvisse. Flugten kunne foregå til fods over landegrænsen eller pr. båd ved at krydse Lillebælt fra den sønderjyske østkyst. Enkelte vovede sig også til fods gennem Vadehavet. Det var nok den farligste rute, da den krævede et grundigt kendskab til tidspunkterne for flod og ebbe.

Efter indgåelsen af freden i Brest-Litovsk i marts 1918 mellem Tyskland og Rusland voksede flugtforsøgene hastigt. Mange russiske soldater opgav at vente på den officielle hjemsendelse og forsøgte selv at organisere deres tilbagemig. De tyske myndigheder opgav efterhånden

den at sende de fanger, der blev fundet igen, tilbage til hovedlejrene. Der var hårdt brug for dem i landbruget, og efter en reprimande blev de ofte ansat på samme ejendom igen.¹⁰⁴

Det kunne være svært for myndighederne at få fastslået den rigtige årsag til flugten. De færreste vagtmænd havde lyst til at afgive en ufordelagtig melding om arbejdsgiveren, for i mange tilfælde forsøgte vagtmændene at få lidt ekstra fødevarer fra de gårde, hvor krigsfangerne var beskæftiget. Derfor blev flugt-årsagen ofte angivet som "Friedestrang", eller der anføres blot lakonisk: "Synlig årsag til flugten foreligger ikke."¹⁰⁵

Mange forsøgte at flygte fra Barsø og Als ved at sejle over Lillebælt. Denne flugtmulighed var de tyske myndigheder opmærksom på, og der udstedtes allerede i juni 1915 indskrænkning i udlejning af både til sejlads såvel i Østersøen som i Nordsøen. Alle udlejere af både blev forpligtet til at undersøge på forhånd, hvad formålet med udflugten var, og hvem der skulle deltage i den. Hvis turen skulle gå til udlandet, skulle der foreligge en skriftlig tilladelse fra myndighederne, før en båd måtte udlejes.¹⁰⁶

Med disse forbud, som blev offentliggjort i pressen, kan det ikke undre, at det var umuligt for almindelige krigsfanger at leje både. Hvis de ville over vandet til det forjættede Danmark, måtte de selv lave fartøjet eller forsøge at stjæle et. Ernst Christensen, Asserballe på Als, fortæller herom:

"Det så jo ud til på en klar solskinsdag, at Lyø og Ærø lå så nær ved. Men det var nu ikke så let at komme over. Fangerne på Gammelgård stjal en båd, der lå nede i den lille sø. Andre flettede en båd af grene og overtrak den med seildug, og atter andre fik to ajletønder transporteret til havs og forbandt dem med brædder, som de kunne

sidde på. Nogle druknede, andre blev fisket op af de tyske vagtskibe, der uafbrudt krydsede i farvandet. Gennemgående havde de det jo godt hos de alsiske bønder, men når længslen efter deres pårørende kom over dem, eller tungsindet og ensomhedsfølelsen meldte sig, var det svært. Så skulle man helst lade dem gå, som de selv ville."¹⁰⁷

Bevogtningen i området nær landegrænsen blev forøget fra 1918, og de tyske vagtposter begyndte at affyre skræmmeskud langs hele grænsen. Mange kræfter blev sat ind på at indfange desertører og flygtende krigsfanger. Hvis man ville flygte over landegrænsen, måtte man skjule sig om dagen og kun vandre mod nord om natten. Hvis flugten blev opdaget straks, måtte krigsfangerne holde sig i skjul flere dage, før de gik nordpå. Dette skete for fire russere fra en forlægning i Årstoft. De gemte sig i en hule i Årstoft Plantage og klarede sig ved at købe på kredit i den bondes navn, hvor de havde været indkvarteret.¹⁰⁸

Fra Døstrup sogn berettes om en flugt i det sidste krigsår: "En dag, da mine forældre kom ud i marken for at se til høet, hvorvidt det var tjenlig til indkørsel, bliver min mor ligbleg og peger hen mod den nærmeste høstak, der begynder at røre på sig. Ligeledes gør den næste og den næste igen. Ud af hver høstak kom en russer, der ængsteligt og forsigtigt på et tåleligt tysk spurgte om vej til Danmark. Min far viste vej mod nord så godt det var gørligt og bad dem hurtigst muligt komme væk, så ingen så dem - ej heller mine forældre, der havde pligt til anmeldelse, hvilket fangerne vidste. Så de takkede rørt og forsvandt i løb."¹⁰⁹

Det kunne godt være adskillige nætter at vandre fra Tønder eller Tinglev-området op til Kongeå-grænsen, og for mange krigsfanger

kunne det være svært at orientere sig og vide med sikkerhed, hvornår de var sluppet ud af Det tyske Rige. Denne usikkerhed er baggrunden for en udbredt vandrehistorie, som endnu fortælles om flere russere, og som flere gange er blevet gengivet på tryk.¹¹⁰

En russer fra Tinglev-egnen havde bestemt sig til at flygte og drøftede sagen med sin værtsfamilie. Her havde han fået forklaret, at han kun måtte gå nordpå om natten og skulle skjule sig om dagen. Han skulle være udholdende og gå i en lille uges tid. Så ville han komme til en bred å, som han skulle vade eller svømme over - så ville han være i Danmark. Den russiske krigsfange fulgte rådet til punkt og prikke, gik kun om natten og lå i skjul, når det var lyst; men han kom ikke til en bred å. Først efter en halv snes dage nåede han en å, og den var så bred, at han ikke kunne vade over den. Så han måtte finde en båd for at sejle over. Der var en del strøm, men det lykkedes ham at nå over til den anden bred, hvor han gav sig til kende - det var i Vendsyssel!

I andre versioner af historien træffer den flygtende russer i august 1915 en landsmand på Grindsted-egnen; han troede endnu at være på tysk område, og det samme var tilfældet med to russere, som blev fundet i samme måned på Thisted-egnen. Historien vidner om beundring for de russiske krigsfangers udholdenhed, og den har en reel kerne, da flere russiske soldater blev opdaget langt oppe i Jylland, bl. a. i Odder og på Læsø.

Flugt var ikke ufarlig. Det kom undertiden til kamp mellem de flygtende russere og grænsevagterne. I enkelte tilfælde lykkedes det nogle russere at afvæbne en grænsevagt, men i mange tilfælde medførte kampen, at de tyske grænsevagter skød flygtningene. I efteråret 1915 lå der

bayerske landstormsmænd i Rejsby og Hviding sogne. Det hændte ret tit, at de standsede krigsfanger, der søgte at slippe over grænsen. En af landstormsmændene ved navn Buurmann blev en dag ved Lundsmark overmandet af tre russiske flygtninge, der bandt hans hænder på ryggen, tog geværet fra ham og kastede det i vejgrøften. De gjorde ham ellers ingen fortræd og slap selv godt over grænsen.

Nogen tid efter blev det meldt til vagtmændene, at der var flygtninge i plantagen øst for Rejsby. Amtslæge H. Lausten-Thomsen fra Skærbæk har i 1920-erne indsamlet beretninger fra folk i Rejsby om denne hændelse, som endnu stod klart i erindringen. De har skildret, hvorledes der blev holdt klapjagt, og plantagen blev omringet af tyske soldater:

"En russer kom til syne i skovens udkant, det var officers-stedfortræderen Ilja Pamlishim, 30 år gammel. I kirkebogen betegnes hans regiment "Königl. Podolsk Spirga". Han blev skudt i baghovedet, så hjærneskallen sprængtes.

En belgisk soldat, købmand René Lange fra Liège, 34½ år gammel, soldat ved det belgiske frivillige kolonialkorps, blev opdaget under et træ. Han kom frem; der fortælles i Rejsby, at han foreviste billeder af sin hustru og sine børn og bad om pardon; men Buurmann, der selv for kort tid siden var bleven skånet, skød ham på nært hold ihjel med et revolverskud i brystet."

Folk i Rejsby var naturligvis overordentligt betagne af tildragelsen, de taler endnu med stor harme om drabet på den våbenløse belgier og om Buurmanns råhed; de fulgte begravelsen af de dræbte fra deres vinduer, men ingen vovede at følge dem til jorde. Der var dog også blandt tyskerne nogle, der følte, hvor tungt dette var. De anbragte et vers over gravene:

Hier ruhen vom Feinde ungenannt
Ein Belgier! und einer aus Russenland.
Der Freiheitsdrang führte sie hier her,
Bis Reisby, doch weiter kamen sie nicht mehr.
Sie haben in jener Schreckensnacht
An ihre letzte Stunde des Lebens noch nicht gedacht.
Wie gross! - waren wohl der Beiden Sorgen,
Die jetzt Schleswigs Erde hält geborgen.
Und da die Erde uns alle vereint,
Seid Ihr hier! nicht mehr unser Feind."¹¹¹

Denne hændelse er beskrevet af flere øjenvidner i slutningen af 1920'erne og trykt i Sønderjysk Månedsskrift. Den fortæller om lokalbefolkningens forstående holdning over for flygtninge, og den viser tillige, at Martin N. Hansens digt om Ivan fra Odessa, der blev skudt ved grænsen, bygger på virkelighedens hændelser.

Selvom der var en ikke ringe straf for at hjælpe flygtninge, var det nok de færreste landmandsfamilier, der anmeldte deres krigsfanger. Man forstod udmærket deres længsel efter hjemlandet. I Lovtrup nær Tinglev arbejdede russeren Demofe hos familien Petersen. "Han var en god og dygtig karl, der tog sig godt af alt landbrugsarbejde", fortæller Vilhelm Petersen, der selv var indkaldt som tysk soldat. Demofe fik ingen pakker fra Rusland, og Vilhelm sendte ham derfor shagto-bak fra den ration, han selv fik ved fronten. "På en måde ville Demofe godt blive hos os. Han sagde: Bauer, ich bleibe alle Tage. Men han havde kone og to børn, så i februar 1919 tog han og de andre fanger i Lovtrup af sted mod grænsen til Danmark. Familien var ked af, at han var taget af sted og beklagede, at han ikke engang havde fået en madpakke med."¹¹²

Fra Jacob Michelsens gård i Kolstrup ved Aa-

benraa fortæller Richard Michelsen om to krigsfanger, Forma, der var tømrersvend fra Kiev, og Nikolaj, der var fisker fra omegnen af Astrakan nær Det kaspiske Hav. De var på gården fra efteråret 1915 til vinteren 1919, hvor der var god brug for dem, da gårdejereren var ved fronten. En gang prøvede Forma og Nikolaj at flygte til Danmark:

"Det var i 1917, kort før vores far skulle hjem på orlov fra Rusland. De havde nedbrudt en bræddewæg og var forsvundet. Det gav jo stor opstandelse; vagtmanden kom, og der blev holdt forhør. Intet hjalp dog, russerne var borte. Der gik nogle dage, så kom der besked, at de var fanget i nærheden af Vojens, idet de havde fulgt jernbanen nordpå. De var nu ført tilbage til fangelejren ved Bajstrup, og der blev forespurgt, om vi ville have dem tilbage mod, at fangekammeret blev yderligere forstærket. Mor og bestyreren ville godt have dem tilbage, og de kom så ledsaget af en vagtmand. I mellemtiden var far kommet hjem på orlov. Russerne var jo lidt slukørede ved ankomsten, idet de jo havde misbrugt den tillid, der var vist dem. Dog var længslen efter hjemlandet og familien og uvisheden om deres tilværelse en meget stærk drivkraft. Da Forma og Nikolaj så far, henvendte de sig straks til vagtmanden og spurgte, om deres handlinger kunne få indflydelse på fars orlov - i så fald ville de med tilbage til Bajstrup, da de ikke ville være årsag til nedsættelse af fars orlov. De blev beroliget og lovede ikke at gentage flugtforsøget."¹¹³

Dette løfte holdt de to russere indtil foråret 1919. Da prøvede de sammen med andre russere at chartre et dampskib til at sejle dem til Riga. Da disse forhandlinger trak i langdrag, valgte Forma og Nikolaj påny at prøve turen over landegrænsen - og denne gang lykkedes det. Familien på Ja-

cob Michelsens gård fik et postkort fra Danmark og senere fra Rusland.

Disse beretninger om uheldige og heldige flugtforsøg kunne suppleres med talrige andre. De fortæller om krigsfanger, som ikke var blevet mere kuede, end at de formåede at tage deres skæbne i egen hånd, og de vidner om et ofte nært og tillidsfuldt forhold mellem arbejdsgivere og krigsfanger.

Fra 1918 er der i de militære myndigheders indberetninger om flugtforsøg beskrivelser af fanger, der er utilfredse med kosten og uvillige til at bestille noget. Sådanne tilfælde forekom naturligvis også; men de positive indtryk er dominerende både i erindringsmaterialet og i arkivalierne.

Selvom mange krigsfanger forsøgte at flygte til Danmark, valgte hovedparten dog - eller måtte affinde sig med - at blive i Nordslesvig, indtil muligheden for en reglementeret hjemsendelse bød sig.

Hjemsendelsen fra Nordslesvig 1918-19

I løbet af eftersommeren 1918 begyndte den tyske regering at forberede en udveksling af krigsfanger med Frankrig og Belgien. Fra stamlejrene Güstrow og Parchim blev de mindre lejre berejst, og det blev undersøgt, hvor mange fanger der var villige til at indgå i en udveksling. Den 9. oktober 1918 kom der befaling til de enkelte bataljoner om at medvirke ved denne udveksling.¹¹⁴

Det tyske militær var således i gang med en organiseret udveksling af krigsfanger, da den tyske revolution brød ud i november 1918. Efter den tyske kapitulation overgik administrationen af

fangerne i første omgang til de civile myndigheder, som forsøgte at foranstalte hurtig hjemsendelse af allierede krigsfanger, for at de ikke skulle tære på de sparsomme forsyninger i Tyskland. I takt hermed begyndte de tyske fanger at vende hjem fra fangelejre i Rusland, England og Frankrig.

I den nye sovjetrepublik var man fuld af fortrøstning med hensyn til at få de russiske krigsfanger hjem i en fart efter det tyske sammenbrud. Den 15. november 1918, kun otte dage efter revolutionen, udsendte det russiske krigsfangebureau således en meddelelse gennem det tyske krigsministerium i Berlin til alle russiske fanger i Tyskland. Det var en kraftig opfordring til at holde sig i ro, ikke at forlade fangelejren eller udkommandoen, og at rette sig efter de lokale soldateråd. "Gennem revolutionens sejr står Jeres snarlige befrielse for døren."¹¹⁵ Helt så enkelt kom det ikke til at gå. Sovjetrepublikken blev kastet ud i en borgerkrig, og de russiske fanger blev de sidste, der blev hjemsendt fra Tyskland. Under henvisning til de urolige forhold i Rusland tog myndighederne først fat på hjemsendelse af fanger fra andre nationer. I januar blev alle rumænere i hele Slesvig-Holsten således kaldt tilbage til Güstrow med henblik på hurtig hjemsendelse.¹¹⁶

Hjemsendelsen af alle de allierede krigsfanger overgik i begyndelsen af 1919 fra de tyske civile myndigheder til de allieredes øverste organ, Den interallierede Kommission, der havde sæde i Berlin. Denne kommission forbød hurtigt hjemsendelse af de russiske krigsfanger fra fangelejrene, da det rygtedes, at de fleste af fangerne efter hjemkomsten blev indrulleret i Den røde Arme. De allierede var blevet indblandet i den russiske borgerkrig, der var brudt ud i sommeren

1918. England sendte således omkring 40.000 mand til Rusland for at kæmpe sammen med de hvide, mensjevikkerne, mod de røde, bolsjevikkerne.

De russiske fanger skulle således indtil videre blive i Tyskland. Derimod skulle i følge våbenstilstandsftalen alle belgiere, franskmænd, luxembourgere og elsass-lothringere tilbydes hjemsendelse inden for 15 dage.¹¹⁷ I praksis kunne dette krav dog ikke opfyldes, men et stort administrativt apparat gik nu i gang. I alle købstæder oprettedes Demobilmachungsausschüsse, som tog sig af sager vdr. hjemsendelse af såvel krigsfanger som almindelige arbejdere fra Østeuropa. Disse udvalg arbejdede tæt sammen med de stedlige arbejder- og soldateråd og stod for den praktiske tilrettelæggelse af transporterne, udarbejdelse af lister over alle krigsfanger og besked til arbejdsgiverne om, hvornår der var plads til deres krigsfanger på en hjemtransport.

Gårdmand Hoeck på Dynt mark fik således i februar 1919 besked om, at hans russiske fange, August Reiter, skulle sendes med en transport øst på til stamlejren.¹¹⁸ Mange kom dog til at vente meget længere end August, og det skyldtes borgerkrigen i Rusland.

Da krigsfangeudvekslingerne trak ud, tog mange russere deres hjemvenden til fædrelandet i egen hånd - og flygtede til Danmark, ofte velvidende, at der her var et organiseret fangearbejde og gode chancer for hurtigt at komme hjem.¹¹⁹ Hvor mange fanger, der flygtede, er det ikke muligt at sige, men oplysninger fra Gefangenenumkommando Tondern kan give et fingerpeg. Den 4. juli 1919 meddeles herfra, at de 86 russere, som var tilbage i området, nu er afsendt til deres stamlejre. Samtidig udfærdiger fangekommandoen en oversigt over ialt 115 fanger, som er

flygtet og herved har unddraget sig hjemtransporten via hovedlejren.¹²⁰ Det er således 57% af de fanger, der var tilbage i Tønderområdet i forsommeren 1919, som valgte at tage deres skæbne i egen hånd.

De allerfleste krigsfanger blev tilbagesendt til hovedlejren i løbet af vinteren og foråret 1919. I slutningen af marts 1919 lavede fangekommandoen i Sønderborg således en oversigt over de 59 fanger, der var tilbage. De var alle russere, heraf var 1 i Augustenborg, 8 på Ladegården i Sønderborg, 2 i industrien i Sønderborg, 3 i Ulkebøl, 5 på Vertemine, 1 i Lebøl, 1 i Brobøl, 4 i Ullerup, 5 i Avnbøl, 4 i Snogbæk, 3 i Ragebøl, 4 i Vester Sottrup, 5 i Mølmark, 5 i Bagmose, 4 i Rendbjerg, 1 i Frydendal, 2 i Nybøl og 1 i Stenderup. De blev alle efter kort tid sendt tilbage til Güstrow-lejren - undtagen de 3 russere i Ragebøl, som nåede at flygte og således undgik et ophold på ubestemt tid i den overfyldte stamlejr.¹²¹

Nogle af de russere, der havde været udstationeret på gårde i Nordslesvig, forsøgte at få lov at vende tilbage til de trygge forhold. Dette var f.eks. tilfældet med Prokop Brezowski. Han havde i et par år arbejdet i et sjak med 10 landsmænd på den alsiske proprietærgård Majbølgård i Hørup sogn. Prokop var i 1918 blevet hjemkaldt til stamlejren Güstrow, og her gik han utålmodigt og ventede på, at der skulle ske noget. Da hans tilbagevenden til Rusland syntes at trække ud, skrev han til sin tidligere arbejdsgiver, proprietær H. Jessen, og bad om lov til at vende tilbage til Majbølgård. Hvis der var arbejde at få, skulle Jessen skrive til kommandanturen i Güstrow, så krigsfangen kunne få afrejsetilladelse.¹²² Tilsyneladende har det ikke været muligt at få tilladelse for Prokop til at rejse tilbage til Als.

Mere held med et bønsskrift havde to af hans

kammerater. Den 3. april 1919 skrev de til den al-siske proprietær og bad om penge. De havde været 3 måneder i Güstrow og havde ingen anelse om, hvornår de kunne få lov til at komme hjem til Rusland. De penge, de havde tjent i Nordslesvig, var forlængst brugt, og de bad derfor høfligt proprietæren om at sende dem nogle penge og undskyldte henvendelsen med disse ord: "Vi har hele tiden (i Nordslesvig) arbejdet for Dem og ved ikke, hvor vi ellers skal bede."¹²³

Fra Majbølgård må henvendelsen straks være blevet besvaret positivt, for allerede 12. april takker krigsfangerne for svarbrev og tilsagnet om penge. Men de tilføjer, at pengene dog endnu ikke er udleveret til dem af lejrledelsen. Proprietær Jessen har i sit svarbrev spurgt til en tredje russer, og om ham kan de fortælle, at han nu er afrejst til Rusland, og de tilføjer: "Det glæder os, at De ikke har glemt os."¹²⁴

Efter oprettelsen af Weimar-republikken i sommeren 1919 fik de tilbageværende krigsfanger i Tyskland en helt ny status. De var nu udenlandske arbejdere og skulle behandles i overensstemmelse hermed. Det vil sige, at de pludselig fik en række rettigheder, som de tidligere havde været berøvet. F.eks. fik de ret til frit at bevæge sig omkring, og de havde krav på fuld løn for det arbejde, de udførte. De lokale arbejderforeninger og fagforbund blev nu involveret i arbejdet med hjemsendelse af fanger, idet disse organisationer lagde vægt på at sikre, at arbejdspladserne forblev på tyske hænder.¹²⁵ Dette er nok en af grunden til, at så få krigsfanger blev boende i landsdelen efter 1919. De få, der blev tilbage, skulle søge om en særlig tilladelse. De skulle på forhånd have skaffet sig et arbejde, og deres arbejdsgiver skulle fremsende en skriftlig erklæring til demobiliseringsudvalget om, at det var

umuligt at få lokal arbejdskraft. Denne erklæring sendtes til krigsfangens stamlejr, hvor der udstedtes en frigørelsesattest. Arbejdsgivere, der beskæftigede krigsfanger uden attest kunne idømmes bøder, og krigsfanger, der tog arbejde uden at have frigørelsesattest, var uden for samfundet. De havde f.eks. ikke ret til rationeringsmærker.

I Aabenraa amt fik 17 tidligere krigsfanger tilladelse til at blive boende.¹²⁶ De var alle russere og fik beskæftigelse i landbruget. Der var ialt 1692 krigsfanger i Aabenraa amt, jvf.s. 20. Det vil sige, at ca 1 procent fik tilladelse til at blive boende. Hvor mange, der ansøgte om tilladelse, er der ikke bevaret oplysninger om, og det vides heller ikke, hvor mange, der blot blev boende uden tilladelse hertil. Hvis antallet af tilladelser fra Aabenraa amt kan tages som typisk for de administrative afgørelser i hele landsdelen, vil det svare til, at 60-80 russere valgte - eller rettere fik mulighed for at vælge - Danmark som nyt fædreland.

Hertil må imidlertid regnes med et lille antal, som var gået "under jorden" og blev her uden myndighedernes kendskab. Dette må være forklaringen på, at politiforvaltningen i Sønderborg 10. april 1919 kan meddele demobiliseringsudvalget, at der ikke længere er tidligere krigsfanger inden for landbruget. Dette er ikke i overensstemmelse med vort kendskab til mindst 10 russiske fanger, der valgte at blive landarbejdere på Als og Sundeved. Nogle af disse er omtalt i afsnittet Danmark som nyt fædreland.

Nogle af de russere, der uden tilladelse blev boende i Nordslesvig, kom i klemme senere, fordi de manglede papirer. Det var ikke let at være rester af en tabende hær og dernæst være krigsfange i et tabende land og opholde sig i en



Gravlunden for krigsfanger fra Løgumkloster-lejren. Her er ialt 71 grave med russere, belgiere og franskmænd. (Foto Hans H. Kristensen, Museet på Sønderborg Slot)

region, som skiftede statsligt tilhørsforhold. At en betydelig del af de russiske krigsfanger var analfabeter, har heller ikke gjort det lettere at få søgt tilladelse til varig bosættelse i den nye stat, som nu overtog overhøjheden over regionen.

Krigsfangekirkegårde og fangegrave i Nordslesvig

Endnu i dag kan man finde vidnesbyrd i landskabet om de fremmede soldaters tilstedeværelse i

Nordslesvig under verdenskrigen, selvom deres indsats oftest er gået i glemme. Ingen særlige mindesten erindrer nutiden om de omfattende di-gebyggerier og jordforbedringsarbejder. Der er imidlertid rejst andre sten over krigsfanger - i form af gravsten over dem, der måtte lade livet her på grund af sygdom, sorg og savn.

På en lang række af landsdelens kirkegårde møder vi de fremmede soldaters navne. Stærkest indtryk får man ved at besøge en krigskirkegård i en lille lund syd for Løgumkloster nær Tønder

Landevej.¹²⁷ Her ligger 71 soldater begravet, det er 54 russere, 6 belgiere og 11 franskmænd.¹²⁸ Hovedparten er døde af plettyfus i Løgumkloster-lejren i 1915, og gravlunden blev oprettet for at undgå risiko for smitte til civilbefolkningen. Fangerne rejste straks et monument med tekst på flamsk, russisk og engelsk. Det gik hurtigt til grunde og blev i 1923 erstattet af en obelisk med dansk, russisk og fransk indskrift. En enkelt russer ligger for sig selv uden for kirkegården. Det er jøden Abraham Stafermann, der ikke måtte begraves i indviet jord - men nok kæmpe side om side med sine kristne kammerater.

I gravlunden er der i 1965 begravet to tidligere krigsfanger, som bosatte sig i Sønderjylland efter verdenskrigen.¹²⁹ De har ønsket at blive begravet sammen med deres landsmænd. Dette kan tolkes som et vidnesbyrd om, at de ikke har været særlig integreret i det danske samfund, selvom de har levet her i 47 år efter krigens afslutning.

På Tinglev kirkegård er der et smukt monument på en fællesgrav med 16 engelske, franske og russiske soldater, der døde i krigsfangelejren i Bajstrup lige syd for Tinglev. Her ligger 9 englændere og 6 russere, der alle døde i perioden marts - maj 1915 under en epidemi i lejren.¹³⁰ Endvidere er der begravet en franskmænd, som blev dræbt ved lynnedslag i juni 1915.¹³¹ Lokalbefolkningen viste sin sympati over for disse krigsfanger, der blev begravet i fremmed jord, ved i smug at plante røde og hvide nelliker på gravene. I 1925 indviedes her et fælles monument, rejst med midler fra Den sønderjydske Fond. Til stede ved indvielsen var repræsentanter for de tre nationer, hvis soldater hviler her. Siden 1923 er gravstederne blevet vedligeholdt af menigheden.

Foruden disse to større gravpladser findes der

talrige russergrave over hele Nordslesvig. Russernes sundhedstilstand var ringere end de øvrige nationers, derfor var de nok mere udsat for sygdomme; desuden var de jo langt de talrigeste, og som følge heraf var der flest døde blandt dem. I oktober og november 1918 døde således 20 russere, der hørte under fangekommandoen i Aabenraa. Dødsårsagen var influenza og lungebetændelse.¹³² I alt er der 175 russergrave i landsdelen, se kortet s 66.¹³³

Ofte foregik begravelsen af en krigsfange under nærværelse af hans kammerater. Dette var især tilfældet, når en krigsfange, der var udstationeret i en landsby, døde. Marie Thomsen fra Aabenraa har i 1919 skildret to helt forskellige begravelser af russiske krigsfanger:

"Først i september 1918 jordfæstede på Hellevad nye kirkegård en russisk krigsfange. I flere år havde han sammen med nogle kammerater opholdt sig i Klovtoft ved Hellevad, hvor han var bleven kendt og skattet som en tro arbejder. Længslen efter hjemlandet, stærk og sugende længsel, drev ved forårstide også ham til at søge op mod grænsen. Forsøget glippede, og han førtes tilbage til de vante omgivelser. Savn og strabadser under flugten havde imidlertid undergravet hans helbred, med en snigende sygdom førtes han til sygehuset i Aabenraa, hvorfra der efter en kort tids forløb meldtes, at den store, stærke russer var befriet.

Hans begravelse formede sig til en usædvanlig højtidelighed. De russiske kammerater i landsbyen havde lejet vogn i Løgumkloster til at føre ham hjem til den egn, hvor han var færdedes den meste tid af sit fangenskab, og hvor de havde ham i deres nærhed. Først på eftermiddagen samledes de fra de nærmest omliggende landsbyer i fangernes lokale i Klovtoft. Af den sørgehøjtidel-



I 1925 indviedes en række grave over russiske krigsfanger, der døde i Nordslesvig. Popen fra den russiske kirke i København forestod indvielserne, og han ses her på kirkegården i Aabenraa. Til venstre for ham ses bl.a. læge Fritz Clausen, Bovrup og fhv. rigsdagsmand H. P. Hanssen, Aabenraa. (Hist. Samlinger, Aabenraa)

lighed, som de her havde fået lov at afholde, trængte kun fangernes ejendommelige hjertegribende sang ud til omverdenen. Da tiden kom, gik de ligvognen i møde til Lønholm. Ankomne til Hellevad løftede de kisten med deres døde landsmand og ven af vognen og bar ham på deres skuldre gennem landsbyen ud til den nye kirkegård, der ligger et kvarters gang derfra.

Det skal siges til egnens ære og ros, at befolkningen på en hjertelig måde var med til at forme højtideligheden. Et væld af kranse dækkede kisten, ligesom der på kirkegården var strøet grønt og blomster på gangen, der førte hen til graven. Sognepræsten talte dybt grebet indtrængende til de russiske fanger og til de mænd og kvinder,

som ved deres nærværelse vidnede om anerkendelse og taknemlighed mod den døde og hans kammerater for en lang og trofast arbejdsdag.¹³⁴

Som modstykke til denne højtidelighed med deltagelse af mange lokale fortæller Marie Thomsen om en helt anden begravelseshøjtidelighed. Det drejede sig om en russisk krigsfange, der var død på Aabenraa sygehus:

"En sort kiste uden blomster, sognepræsten og nogle landstormsmænd. Her var intet blomsterflor, ingen deltagende befolkning. Hvorledes kunne det være anderledes? Der var ingen i byen, der havde set, langt mindre kendt den døde."¹³⁵

I Sønderjylland finder man ikke blot russer-



Mindesmærke i Løgumkloster krigsfangekirkegård over de franske, belgiske og russiske soldater, som er begravet her. (Foto Th. Møller, Hist. Samlinger, Aabenraa)

grave, men også et mindre antal grave for fanger af andre nationaliteter, flest på de nævnte kirkegårde i Tinglev og Løgumkloster. Frankrig og Belgien har sædvanligvis hentet deres faldne soldater tilbage til fædrelandets jord.¹³⁶ Allerede hurtigt efter våbenhvilen gik man i Frankrig i

gang med at opsøge savnede, franske soldaters grave for at få de jordiske rester ført tilbage til hjemlandet. I 1919 blev der således overført resterne af en fransk krigsfange fra graven i Tinglev til Frankrig. Den belgiske soldat, der blev skudt i plantagen ved Rejsby i efteråret 1915, blev ført tilbage til sin hjemby Liege i januar 1923. Denne holdning til de jordiske rester af soldaterne er en del af forklaringen på, at der kun findes så få krigsfangegrave fra disse nationer i Sønderjylland.

Det var imidlertid ikke uden problemer at få overført de jordiske rester af faldne soldater. Indholdet af en fransk soldatergrav på Tinglev kirkegård, blev således genstand for en ejendommelig strid i 1922. En fransk komite forestod fremdragelsen af de jordiske rester for at overføre dem til Frankrig. Men kisten blev standset ved den dansk-tyske grænse af de tyske myndigheder, der på dette tidspunkt ikke tillod transport af den slags gennem Tyskland. Den franske soldat måtte derfor genbegraves på kirkegården i Tinglev, og det fælles mindesmærke for de allierede soldater fra Bajstrup-lejren har derfor også fransk indskrift.¹³⁷

Af kortet over russergrave fremgår det, at der naturligvis skete flest dødsfald, hvor der var store fangelejre, f.eks. i Løgumkloster, Nustrup og Tinglev, og i de større byer med samlede indkvarteringer. På landet klarede fangerne sig godt, trods det hårde fysiske arbejde. Nogle af gravene er forsvundne, men mange passes endnu på menighedernes bekostning, og de ligger som tavse vidnesbyrd om de mange soldater, der endte deres liv her - i fremmed, men ikke fjendsk jord.

Også efter 1920 kan man finde enkelte grave med krigsfanger, som er blevet her. På Broager

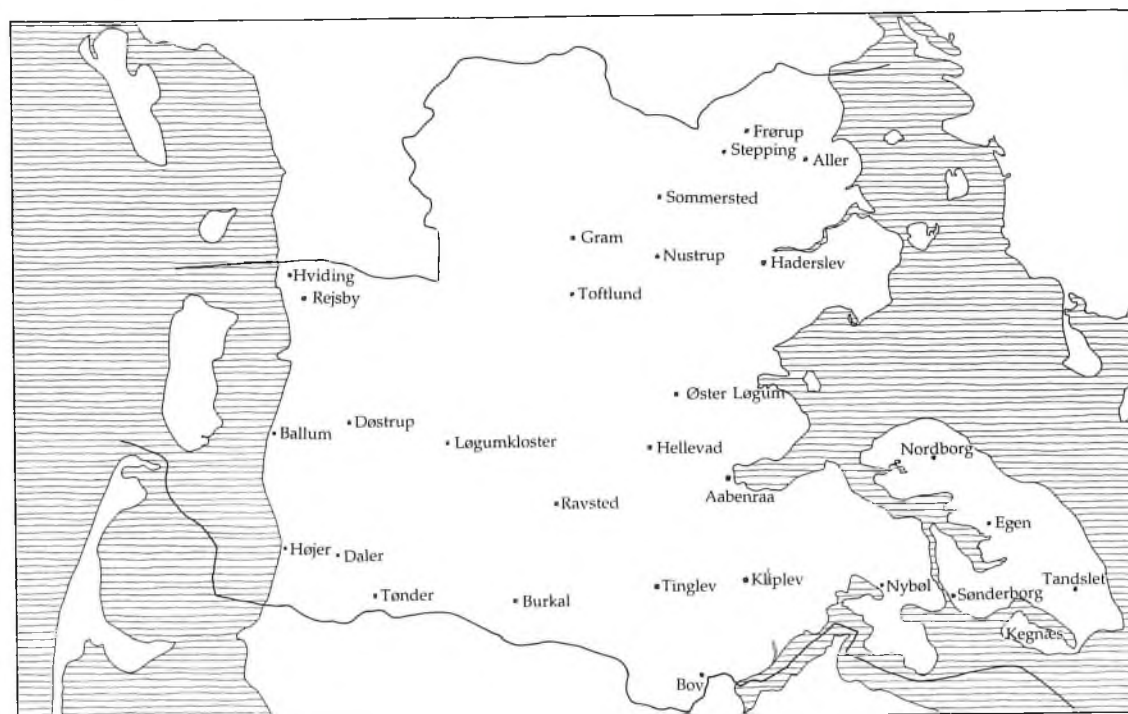
kirkegård er således en grav med en hviderusser, Gregori Kalinovski, der døde i 1953 i Smøl. (Se foto s. 115). Gravindskriften, som han vel at mærke selv har udformet, lyder således:¹³⁸

Jeg er kommet som fuglen i luften
Jeg har mistet min flok
Jeg hviler her i fremmed jord.

Den fortæller om et menneske, som nok valgte at blive boende i Sønderjylland, men næppe fik et nyt fædreland.



Gravsten på Nordborg kirkegård over en russer, der døde i januar 1918 »fjernt fra sin hjemstavn og familie«. Stenen er rejst af hans kammerater og vidner om et nært forhold mellem mange af de russiske fanger. (Lokalhist. Arkiv, Nordborg)



Kort over kirkegårde med grave over russiske krigsfanger. Tegnet af Inga Jørnil.

Russergrave i Nordslesvig i tiden 1914-1920

Løgumkloster	54	Hellevad	3	Nordborg	1
Aabenraa	26	Højer	3	Nybøl	1
Haderslev	21	Øster Løgum	3	Ravsted	1
Nustrup	17	Ballum	1	Rejsby	1
Tinglev	6	Daler	1	Stepping	1
Sønderborg	5	Døstrup	1	Tandslet	1
Toftlund	5	Egen	1	Aller	1
Tønder	5	Frørup	1	Bov	1
Gram	4	Hvidding	1		
Sommersted	4	Kegnæs	1		
Burkal	3	Klipleve	1		
				I alt	175

Krigsfanger i Danmark 1915-1920

Danmarks humanitære indsats under verdenskrigen

Stormagternes anerkendelse af den danske neutralitet under Første Verdenskrig var ikke en selvfølge. De krigsførende lande så med en vis skepsis og mistænksomhed på de neutrale lande, som tjente penge på krigen. Det var derfor et åbent spørgsmål om Danmark kunne handle, så det blev klart, at dets neutralitet var til gavn både for landet selv og for omverdenen. Som led i denne sejlads mellem farlige skær opstod da den ide, at Danmark kunne legitimer sin neutralitet ved at gøre en særlig indsats i det humanitære hjælpearbejde. De fleste neutrale lande i Europa involverede sig i humanitære aktiviteter under verdenskrigen. For Danmarks vedkommende skete det i første omgang ved, at Dansk Røde Kors fik til opgave at videresende breve til krigsfanger i flere lande. Fra 1915 udsendtes delegerede, der skulle undersøge, om krigsfangelejrene var i orden og fordele medicin og medikamenter til krigsfanger.

I 1916 fik Danmark efter langvarige forhandlinger med den russiske og østrig-ungarske regering overdraget ansvaret for Østrig-Ungarns krigsfanger i Rusland. Det drejede sig om 1.5 million mand og det var en uhyre omfattende opgave, der førte til ansættelse af et betydeligt antal personer i gesandtskabet i Petrograd og oprettelse af et Dansk Røde Kors kontor her.

Som følge af denne krigsfangenhjælp opstod

tanken, at Danmark - i lighed med f.eks. Schweiz - kunne give ophold til en række syge krigsfanger, som havde gode chancer for helbredelse, hvis de kom under kyndig lægelig behandling.¹³⁹ Fra begge de krigsførende parter udtryktes ønsker om internering og behandling af syge og invalide krigsfanger.¹⁴⁰

Denne tanke blev fremsat fra privat dansk side og overvejet i Dansk Røde Kors. Men ideen blev hurtigt grebet af den danske udenrigsminister Erik Scavenius, og den var helt i pagt med hans bestræbelser på at fastholde dansk neutralitet. Denne humanitære indsats skulle tjene til at styrke landets anseelse over for de krigsførende lande. I august 1916 oprettedes "Regeringens Komité for Pleje af syge Krigsfanger."¹⁴¹ Dens formand blev kontreadmiral G.H.R. Zachariae, og han gik hurtigt i gang med forhandlinger med de krigsførende lande.¹⁴² Frankrig og England afslog tilbuddet, da disse to lande anvendte Schweiz til internering af deres syge krigsfanger, men Rusland, Rumænien, Tyskland og Østrig-Ungarn var interesseret. Danmark formåede at få de lande, hvis krigsfanger blev plejet i Danmark, til at betale kosten for krigsfangerne, så Danmark alene skulle sørge for oprettelsen af lejrene og betale for administrationen.¹⁴³ Det blev således en indsats, der havde et ideelt sigte - og som ikke kostede så meget.



Ved Horserød på Sjælland opførtes i 1917 en barackejr, hvor der behandlede syge krigsfanger. (Museet på Sønderborg Slot)

I 1917 blev der opført to lazaret-lejre til syge krigsfanger, en i Horserød på Nordsjælland og en i Hald ved Viborg. I lejren nær hovedstaden blev der anbragt russere og rumænere, mens tyske og østrig-ungarske fanger blev anbragt i lejren ved Hald. Alle fanger var udvalgt af danske læger, og man havde lagt vægt på at vælge fanger, som kunne helbredes eller antages at få det væsentligt bedre gennem et ophold i en af lazaretlejrene.

I Hald-lejren blev der behandlet 272 rigstyskere og 1235 østrig-ungarere. I Horserød-lejren blev der behandlet 2340 russere og rumænere. I alt 3847 syge krigsfanger kom på denne måde under lægelig behandling. Når fangerne var helbredte eller i god bedring, blev de sendt til deres

hjemlande, og nye transporter ankom med udvalgte, syge krigsfanger. Det var ikke små beløb, denne sygehjælp kostede fangernes hjemlande. For november 1917 måtte den russiske regering betale ca. 125.000 kr., og Tyskland godt 15.000 kr. Pengene blev i reglen betalt månedsvis bagud.

Denne krigsfangenhjælp var dog ikke uden problemer, da der især i begyndelsen var en vis uvilje i den danske befolkning mod lazaret-lejrene. Størst var uviljen mod de tyske krigsfanger. På egnen omkring Viborg opstod en tysk fjendtlig holdning i befolkningen, og den danske kommandant i byen udtalte, at sidste gang, der havde været tyske soldater så langt mod nord i Jylland,

var i 1864.¹⁴⁴ Samtidigt frygtede man, at de elegante, østrigske officerer skulle få for stor succes hos de danske piger. Pigerne flokkedes nemlig omkring Hald-lejren, og Viborgs politimester måtte udstede forbud mod deres ophold ved lejren.

De tysk fjendtlige holdninger svandt dog hurtigt ind, og en komite under ledelse af et lokalt bestyrelsesmedlem i Røde Kors sørgede for, at der var underholdning for fangerne til afveksling i den daglige undervisning og værkstedsarbejdet. Regimentsmusikken fra Viborg spillede hver 14. dag for en begejstret tilhørerskare, og udflugter vekslede med biografforestillinger. Også et besøg fra det danske kongehus var med til at sætte et festligt præg på Hald-lejren for de syge krigsfanger. En af lægerne på lazaretet har skildret de tyske fangers afrejse således:

"Så kom de dage, hvor transporterne af de hjemrejsende fandt sted. Man samlede kort i forvejen alle, der på nogen måde kunne tåle det, til en selskabelig sammenkomst i soldaterhjemmet, hvor også de danske officerer, læger og sygeplejersker var til stede. Den store spisesal var ryddet, vægge og piller pyntede med granguirlander, og alt var præget af fest. Og altid forløb aftenen til stor fornøjelse for alle med sang og dans. Snart kunne man høre de taktfaste tyske fædrelandsange, snart de melankolske bøhmiske og tjekkiske folkeviser og de smukke ungarske sange med deres ejendommelige markerede rytme og synkoperede takt.

Og så man de glade skikkelser svinge sygeplejerskerne i en lystig wienervals, eller zigøjnerne og ungarene danse deres folkedanse for den beundrende tilskuerkreds, måtte man uvilkaarlig tænke tilbage på den dag, da de samme mennesker kom langsomt og besværligt gående og hum-

pende med stokke og krykker ned over marken fra sanitetstoget hen mod lejren som en uendelig trist sorgens skare. Og man måtte glæde sig over den store forvandling i den forholdsvis korte tid og over at kunne give dem tilbage til deres fædreland som glade, livs- og virkelystne samfundsborgere."¹⁴⁵

Horserød-lejren fik sine særlige problemer efter februar-revolutionen i 1917, og værre blev det efter oktober-revolutionen og bolsjevikernes magtovertagelse. Mange menige, russiske soldater erklærede sig som tilhængere af det nye styre, mens officererne absolut var imod. Mange menige, russiske krigsfanger gjorde oprør mod deres officerer, og da en enkelt officersbarak gik op i flammer ved et rent uheld, bredte uroen sig. De menige russere nægtede nu at modtage ordrer fra de danske officerer, og lejrkommendanten beskrev forholdene over for regeringskomiteen med disse vendinger: "Stemningen blandt russerne, såvel officerer som mandskabet, er af betænkelig, revolutionær karakter."¹⁴⁶

Den positive stemning i den danske støttekomite for Horserød-lejren ændredes nu brat, og aviserne kastede sig med god appetit og krasse overskrifter over den formodede nordsjællandske revolution og beskrev "bolsjevikernes tyranni" i Horserød.

I løbet af sommeren 1918 hjemsendtes alle krigsfanger fra lazaret-lejrene Hald og Horserød med undtagelse af nogle af de russere, der frygtede for deres liv ved tilbagesendelse til det nye Sovjet-Rusland. Den danske regering valgte da at give opholdstilladelse til 25 krigsfanger, selv om dette var i modstrid med de internationale aftaler, der var indgået ved oprettelsen af lazaret-lejrene.

Det havde som nævnt været en klar forudsæt-

ning for de krigsførende landes accept af Danmarks tilbud om at tage sig af syge krigsfanger, at de skulle hjemsendes efter endt behandling. Denne forudsætning blev problematisk for den danske stat efter oktober-revolutionen 1917. Mange russiske officerer værgrede sig ved at skulle hjemsendes af frygt for de nye magthavere, men de danske myndigheder følte sig forpligtet af de internationale aftaler, der var indgået. Denne situation ændredes fra 1918, hvor en russisk adelig officer blev skudt ved hjemkomsten til Petrograd. Sagen vakte stor opsigt, såvel i Danmark som i de øvrige nordiske lande, og der opstod en klar vilje til at løse problemet med folk, der af frygt for politisk forfølgelse ikke turde vende tilbage til deres hjemland.

Nordmanden Fritjof Nansen foreslog, at disse folk skulle have ret til at blive i det land, hvor de var og her forsynes med et særligt flygtningepas. Dette forslag tilsluttedes af såvel Danmark som en række andre lande, og disse pas er sidenhen blevet kaldt "Nansenpas".

Den 1. september 1918 kunne formanden for den danske regeringskomité, kontreadmiral Zachariae nedlægge sit hverv og fremsende afsluttende regnskab for de to krigsfangelejre. I de fleste tilfælde var pengene blevet indbetalt prompte fra de forskellige lande, men fra den nye Sovjetrepublik var pengene dog udeblevet fra begyndelsen af 1918, og der henstod en gældspost på godt en million kr. til den russiske regering.¹⁴⁷ Den danske humanitære indsats var ikke underskudsdekket. Det kostede penge at vise de danske farver ved en indsats på dette niveau.

Der blev imidlertid hurtigt brug for de to lejre igen - denne gang til krigsfanger uden hjemlandsbetalte kostpenge. Især fra vinteren 1918 var der som nævnt kommet allierede krigsfanger

til Danmark, både over landegrænsen og til de syddanske øer. De blev her registreret som militærflygtninge, da et neutralt land ikke kunne have krigsfanger. Militærflygtningene kunne dog ikke færdes frit. De blev interneret i intermistiske lejre langs Kongeågrænsen og på Sydfyn, og disse lejre blev hurtigt overfyldte. I modsætning til perioden fra 1915 til somren 1918 var det ikke længere muligt at sende krigsfangerne tilbage til deres hjemlande. Derfor omdannedes de to tomme lazaret-lejre for syge krigsfanger til lejre for raske militærflygtninge.

Ankomsten til Danmark Flugt over landegrænsen

Fra sommeren 1915 begyndte de første allierede krigsfanger at komme illegalt over den danske grænse. Det var især russiske krigsfanger, og da der ikke var nogen international konvention vdr. flygtende krigsfanger, var Danmark ikke forpligtet til at sende krigsfanger hverken til deres fangelejr eller tilbage til deres hjemlande.

I de første krigsår, dvs. frem til 1917, tog Danmark derfor imod alle, der kom over grænsen og anmodede om asyl. Der var intet krav om pas eller visum, og den modtagelse, de mange allierede flygtninge fik i 1915 og 1916, vidner om stor forståelse for deres situation både hos de danske myndigheder og i lokalbefolkningen.

Mange krigsfanger var stærkt forkomne ved ankomsten til Danmark. En karakteristisk flygtningeberetning stammer fra russeren Alexander Gregorieff, der ankom til Taps den 12. januar 1916. Han havde arbejdet for en bonde i Andrup. Her ødelagde han en nat tremmerne for vinduet til sit kammer, klatrede ud og begav sig nordpå. Da han hverken havde kort eller kompas, tog han



De to russere Feodocie Krivopaloff og Nikolaj Samoloff ankom til den danske grænse ved Taps den 5. januar 1916. De havde først været i fangelejr i Güstrow i Mecklenburg, derpå i Gabøllejren i Nordslesvig og havde til sidst arbejdet for en bonde, hvor de ikke blev behandlet godt. De flygtede om aftenen i blæst og regn og nåede lykkeligt over grænsen og kom i ly hos en dansk grænsegendarm. Da den russiske kirke fejrede jul netop i de dage, pyntede gendarmens kone et lille juletræ for dem. (Museet på Sønderborg Slot)

pejling efter stjernebilledet af Storebjørn. For at undgå at blive sporet, gik han gennem vandløb og over marker med vand. På et tidspunkt faldt han i et vandløb, hvor vandet stod ham op til brystet. Snart efter skimtede han lys i en landsby

og gik derhen. Her traf han en bonde og spurgte, om det var Danmark eller Tyskland. Bonden må have misforstået det gebroknede sprog og svarede: Tyskland. Alexander satte da i stærk løb ud af landsbyen og gemte sig i en grøft. Her var det



Fire englændere, der havde siddet i fangelejerne i Güstrow, Tinglev og Østerterp. De kunne berette om meget dårlige forhold, hårde straffe og ringe kost i de tyske lejre og var meget taknemlige over den venlighed, de mødte i Ribe, hvortil de flygtede. (Museet på Sønderborg Slot)

knugende koldt og vådt, og efter nogen tid besluttede Alexander sig til at orientere sig endnu engang. Han gik op af grøften og spurgte en anden mand, der kunne bekræfte, at han var i Danmark og dermed i sikkerhed. "Så blev jeg glad og lykkelig og takkede Gud og Gudsmoderen, for nu var jeg ikke længere en stakkels flygtning, men en tapper og modig russer," fortalte Alexander Gregorieff et par dage senere til en tolk.¹⁴⁸

Denne skildring af en planløs, ret spontan flugt og brug af stjernebilleder som rettesnor er et typisk træk ved mange russiske flygtninges beretninger. I 1915-17 blev der indsamlet flugt-

beretninger fra flere hundrede militærflygtninge, der krydsede den dansk-tyske landegrænse. Det var redaktøren på Ribe Stiftstidende, Carl Willemoes, der var den ihærdige indsamler af dette stof, som han planlagde at få udgivet i bogform efter krigen. Som tolk fungerede Ingeborg Ste-mann, cand.mag. i russisk og amtmandsdatter i Ribe. Hun udspurgte de russere, der ikke kunne skrive og formåede at få mange af de skrivekyn-dige til at nedfælde deres oplevelser i forbindelse med fangenskab og flugt.

Fra dette omfattende materiale, der ligger utrykt i redaktør Willemoes' privatarkiv i Rigsar-kivet, er også de to næste flugtberetninger hen-tet:

To franskmænd Gerard Carabin og Jules Frog-now ankom som flygtninge til Esbjerg den 26. august 1915. De var begge studerende og havde meldt sig som frivillige til hæren. I modsætning til de russiske bønder havde disse to franskmænd mulighed for at forberede deres flugt grundigt. De var i krigsfangelejren i Løgumkloster, hvor deres kammerater sørgede for at erstatte dem med sygemeldte fanger ved den daglige appel. Fra sin familie i Frankrig fik Gerard tilsendt et kompas i et kræmmerhus med bonbons. Et kort over flugtruten fra Løgumkloster til grænsen ud-færdigedes i lejren ved hjælp af kammerater. To sæt civilt tøj var blevet bevaret trods det tyske vagtpersonales kontrol. Madforråd var anbragt uden for lejren, og under en arbejdskommando undveg de to franskmænd og krøb i skjul i noget buskads. Herfra gik de i løbet af fem nætter til landegrænsen. De led af en ulidelig tørst, og løb på en krybskytte i en granplantage, men i øvrigt gik den velforberedte tur efter planen. Det eneste problem var at få at vide, hvornår de var i sikkerhed. Gerard fortæller om denne uvished:



Mange særegne skæbner var blandt de flygtede krigsfan-ger. Til venstre ses russeren Aleksej Danilovitsch Tschigi-koff, der var sergent i 20. Øst-sibiriske Jægerregiment og klejnsmed af profession. Han præsterede at gå fra Erfurt til Brørup på 21 døgn – det er en af de længste strækninger, en flygtende krigsfange har vandret. Til højre står fransk-manden Raoul Béchu fra 117. Linieregiment. Han blev taget til fange i oktober 1914 og hav-de tilbragt næsten 1½ år i fan-geleje, før han i januar 1916 flygtede fra Øster Terp-lejren til Danmark sammen med tre kammerater, der alle blev på-grebet under flugten. Béchu var under flugten iført sin vå-bentreje og den for alpejæge-re karakteristiske fløjls-hue. (Museet på Sønderborg Slot)

"Efter vor mening måtte vi være i Danmark, men vi havde ingen vished herfor .. Om mor-genen den 5. dag da vi lå omhyggeligt skjulte, brød der en sand skypumpe løs. Over for udsig-ten til at tilbringe 18 timer gennemblødte indtil skindet og med klaprende tænder besluttede vi os til at søge oplysninger i en bondegård. Uheldig-vis kunne ingen af os tale dansk. Vi forstod kun det ene ord "Danmark", og det var nok til at få os til at glemme alle vore besværligheder. Den

gæstfrihed, som vi modtog i denne bondegård, havde i øvrig slet intet tysk over sig og måtte lade os forvente, at målet for vor rejse var nået. Såle-des endte vor lidet interessante rejse. Alt i alt havde heldet begunstiget os over alle forventnin-ger. Vi traf på Ribe Sygehus en anden fransk-mand, der også var flygtet fra Løgumkloster; og efter at der var skudt to skud efter ham ved græn-sen, kom han over ved at gå på alle fire mellem to sammenkoblede får."¹⁴⁹

Disse to franske soldater var heldige og kom til Danmark ved deres første flugtforsøg. Ofte blev de flygtende krigsfanger pågrebet og indsat i de tyske fangelejre igen. Her havde de imidlertid rig lejlighed til at udveksle erfaringer med andre, der havde været lige så uheldige som dem selv. Dette fremgår af den følgende beretning om en flugt, der først efter megen møje kronedes med held:

Filip Goljeff, en russisk bonde fra Guvernementet Charkov, var en af de flygtninge, som måtte gøre flere forsøg, før han nåede det forjættede Danmark den 16. september 1916. Han var blevet udstationeret som krigsfange på et digebyggeri på Ejderstedt. Her besluttede han sig i juni 1916 for flugt sammen med en kammerat. I løbet af 16 dage nåede de til grænsen og blev her pågrebet af den tyske vagt og ført til en straffelejr mellem Flensborg og Tinglev, hvor de måtte udstå 14 dages mørk arrest og 6 ugers almindelig arrest. Alle fanger her var pågrebne flygtninge. I det rum, hvor Goljeff var anbragt i mørk arrest, var der 64 andre! Hver dag kom der nye, og lejren rummede omkring 1000 mand, hvoraf langt de fleste var russere, men der var mindst 12 franskmænd og lige så mange englændere. De pågrebne flygtninge udvekslede erfaringer og spurgte hinanden grundigt ud.

Efter udstået straf vendte Goljeff tilbage til sin opholdslejr og flygtede på ny et par måneder senere sammen med en kammerat, Stefan Savig fra Tomsk. En tysk skildvagt, der var polak, havde talt om, at han ville med, men det blev alligevel ikke til noget, og de to russere begav sig alene nordpå. I 15 døgn vandrede de, før de nåede Ribe. De levede af roer fra markerne og æbler, de plukkede i haverne. Om dagen skjulte de sig omhyggeligt og blev ikke opdaget af nogen.

Svømme kunne de heldigvis begge, for de måtte fire gange under flugten svømme over åer og vade adskillige gange. Uden at være i besiddelse af kort eller kompas fulgte de - ind over markerne - retningen af chausseen og jernbanen langs Sønderjyllands vestkyst. På vejen passede de luftskibshallerne ved Tønder, hvor de så vagter. De nåede uantastet grænsen og krydsede den, mens skildvagten stod i sit skur i ly af regnen. På spørgsmålet om, hvorledes de kunne vide, at de bestandig gik mod nord, svarede flygtningene, at de gik efter stjernerne. Når himlen var overtrukket, eller det regnede, følte de på træstolper eller træstammer, idet enhver russer ved, at træ er blødere på nordsiden og hårdere på sydsiden. Desuden vidste de, at der kun kan vokse mos på sydsiden af diger og gærder.¹⁵⁰

I nogle tilfælde opstod der vanskelige situationer, når tyske vagtposter skød på krigsfanger, der var på vej over grænsen. Dette var tilfældet ved Farris 30. oktober 1916, hvor forsøget på at fange flygtende fanger førte til krænkelse af dansk neutralitet. I Ribe Stiftstidende berettedes den følgende dag om, hvorledes en russisk krigsfange var blevet skudt af tyske grænsevagter, efter at han var nået ind på dansk grund:

"I går morges flygtede flere russiske krigsfanger fra Sønderjylland over grænsen mellem Bustrup Skov og Farris, der ligger umiddelbart ved grænseskellet syd for Vamdrup. En af fangerne kom lidt bag efter de andre og opdagedes af en tysk vagtpost. Uagtet russeren befandt sig 40-50 meter inde på dansk grund, skød den tyske vagtpost ham ned. Men ikke nok dermed. To tyske soldater løb ind over grænsen og slæbte den sårede russer med sig tilbage, og da gårdejer Ølholm, på hvis grund begivenheden fandt sted, kom ilende til, havde de to tyskere yderligere den



Syv russere ankom til Ribe i august 1916. De ses her med statsbetjent Henningsen og sergent Kjær. Russerne kunne hverken læse eller skrive, men de vidste, at Danmark var neutralt. De arbejdede i Kastrup ved Gram og kunne se Ribe Domkirketårn, som var deres rettesnor under flugten. Efter registreringen blev de sendt på badeanstalt, fik nyt tøj og sendtes tilbage til Rusland, så snart det var muligt. (Museet på Sønderborg Slot)

dristighed at true med at skyde ham på hans egen danske jord. Sagen er straks indberettet til regeringen.

For den tyske vagtpost, der skød, såvel som for to andre tyske soldater, der brød over grænsen, bliver det en alvorlig affære, fordi det i deres instruktioner er dem strængt forbudt at skyde ind på dansk grund efter en flygtning, ligesom de selvfølgelig har klar og tydelig befaling til ikke at overskride grænseskellet.¹⁵¹

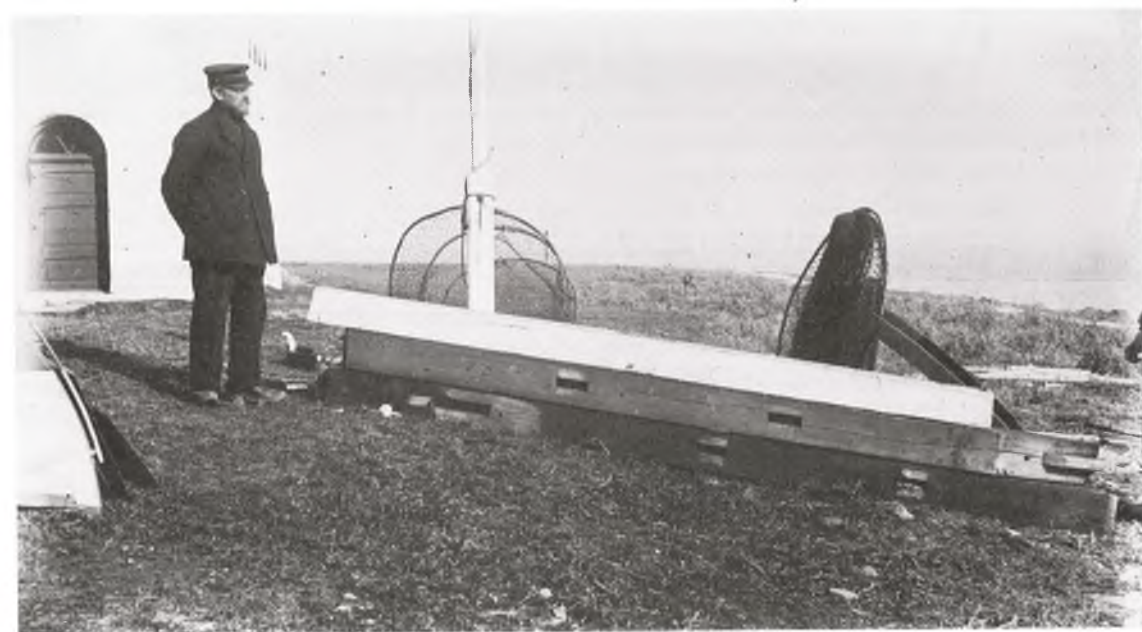
Grænsekrænkelser af denne art har nok øget sympatien for flygtningene.

Flugt over Lillebælt og Østersøen

Fra 1915 kom der flygtende krigsfanger over Lillebælt til Fyn og over Østersøen til Lolland, Falster og Bornholm. Flugten foregik i lejede fiskerbåde eller stjalne både, på hjemmelavede tømmerflåder, i dejtrug og saltkar, på sammenbundne tømmerstokke og sågar markled - kort sagt hvad som helst, der kunne påregnes at holde sig flydende i nogle timer. Mange krigsfanger må være druknet under disse hasarderede flugtforsøg, men kun sporadisk finder vi henvisninger hertil i kilderne. Fra 1915 til den tysk-russiske



»Russerfartøjer« kunne være af de forskellige arter. Øverst s. 76 ses en vognkasse med to fastsnurrede pæle. Den er blevet roet over Lillebælt af tre russere, der landede tæt på Assens. De måtte øse vand undervejs og var stærkt forkomne ved ankomsten. Nederst s. 76 ses et »fartøj« af tre planker sammensnurret med reb. På dette flygtede tre russere fra Årø til Bågø i oktober 1916; men kun to nåede i land. Til venstre ses Bågø Fyr og fyrpasseren. Herover ses skelettet til en båd, der har været overtrukket med en pressenning. Den har bragt fem russere til Fyn. Båden henlå her og blev hentet tilbage til Als i begyndelsen af 1920'erne og skænket Museet på Sønderborg Slot. (Museet på Sønderborg Slot og Willemoesgårdens Mindestuer)



separatfred i marts 1918 blev bæltene bevogtet af tyske patruljebåde, og man forsøgte at forhindre flugt af krigsfanger, da det tyske rige havde hårdt brug for deres arbejdskraft. En skipper fra Egersund, Carl H. Nør, var tjenestegørende i kystbeskyttelses-bataljonen i 1916 og var tog her patruljevagten fra Falshøft Fyr i Angel til den danske grænse. Hans skib var stationeret i Sønderborg sammen med fire andre skibe. Alle fartøjer var forsynet med lyskastere og geværer.

"Vor tjeneste bestod i at kontrollere de skibe, som sejlede til og fra udlandet, og passe på, at ingen værnepligtige eller civile personer eller russiske krigsfanger, som bl.a. arbejdede ved landbruget, stak over grænsen til Danmark.

Det var vanskeligt for de to både, som var ude, at bevogte den lange strækning fra Falshøft til Aarøsund. Russerne snød os ofte. De kunne bruge alt, som kunne flyde på vandet. Når det var vindstille om natten, roede de over bæltet på et

markled, et vandtrug eller lignende. De kom dog ikke alle levende fra det. Vi fandt en gang en lille båd med to russere, som var døde, vel nærmest af sult og udmattelse. En nat i sommeren 1918 kastede jeg anker ved Nord-Als. Efter et par timers forløb blæste det op fra NNV, skibet begyndte at rykke hårdt i ankerkæden. Vi startede maskinen og sejlede langsomt ud mod vind og sø.

Klokken fire opdagede vi en lille båd med to mand. Den ene roede, medens den anden øste vand ud af båden. Men den lille fladbundede båd kunne ikke roes frem mod den nu temmelig høje sø. Patruljeføreren, som var en tysk fisker, han var fra Sønderborg, gav mig ordre til at styre hen til båden. De to unge mænd blev taget om bord. Deres båd halede vi op på dækket. Hvis vi ikke havde taget dem om bord, var de sikkert gået ned. De kunne ikke nå over til Fyns kyst i det lille, rådne fartøj. Det var også meget læk. Båden, som tilhørte den tyske vagtmester i Nord-

borg, havde de taget i Nordborg sø, læsset den på en hestevogn og kørt den ned til stranden. Her satte de hesten på græs. Med et par hjemmelavede årer begav de sig nu på turen. De blev afleveret til vagten i Sønderborg. Den ældste blev taget til soldat, den yngste sendtes tilbage til Nordborg.¹⁵²

Mange lignende historier kunne fortælles. Fra Kalø sejlede flere fiskere mod god betaling russiske krigsfanger over Lillebælt. Nogle gange var de ved at drukne, når jollerne og bådene var overfyldte, og undertiden blev krigsfangerne landsatte på en sandrevle og måtte vade 5-600 m inden de nåede i land på Brandsø eller Bågå. Her blev de forkomne oftest modtaget venligt, fik tørt tøj og noget at drikke og spise.

Krigsfangerne blev registreret som militærflygtninge af enten byfogeder eller birkedommere, som havde ansvar for modtagelse og registrering. I Fåborg var det birkedommer Hvass' opgave, og en af hans børn fortæller herom:

"Særligt husker jeg synet af de mange russiske krigsfanger, mærkeligt uniformerede, der var flygtet fra tysk fangenskab. Det jeg husker bedst, er synet af et dejtrug, i hvilken en russer kom sejledende. Inden i *båden* var der skrevet: "Hjælp os, vi er i Helvede." Fangerne, som Far kort forhørte - han havde lært sig nogle få russiske gløser - blev indkvarteret. Jeg husker et hold, der kom til Korinth, hvor de blev indkvarteret i fængslet og anbragt som hjælpere på gårde i omegnen. Far fortalte, at der var en gårdmand, der kørte med heste i firspand styret af en russer! Far var i Korinth med en del andre for at fejre russernes nytår i januar. Det gik lidt trægt, indtil Far fandt på at spørge, om ikke nogen af dem kunne synge, og i løbet af ingen tid havde de stillet sig op i et firstemmig kor og sang aldeles dejligt."¹⁵³

I løbet af 1917 og 1918 tog fangeflugten til, næsten kaotiske tilstande opstod efter krigens afslutning i 1918. De russiske krigsfanger blev på grund af borgerkrigen i deres land ikke hjemsendt - og mange tog derfor som tidligere nævnt skæbnen i egen hånd. Først flygtede mange af de krigsfanger, der var udstationeret som landbrugsarbejdere i Nordslesvig. Deres antal var ca. 7000 jf. s. 20. I februar 1919 var der 2153 russere i danske flygtningelejre, og fangerne havde oplyst, at der var ca. 5000 russere tilbage i Sønderjylland,¹⁵⁴ men en del af disse valgte at flygte mod sydøst. Danmark stod således overfor at skulle huse et betydeligt antal militærflygtninge.

Fra sommeren 1919 voksede også flugten fra de nordtyske krigsfangelejre. Politimesteren i Rødby skrev således 27. august 1919 til Justitsministeriet om landsættelser på Lollands kyst af russiske krigsfanger, og Justitsministeriet reagerede ved at bede Udenrigsministeriet foranledige, at de tyske myndigheder forhindrede disse landsættelser.¹⁵⁵ Det understregedes, at tyske undersåtter, der bistod med krigsfange-flugt, var hjemfaldne til straf i Danmark. Den tyske regering i Berlin lovede i oktober at træffe foranstaltninger, der hindrede landsættelser af russiske fanger.¹⁵⁶

Denne besked synes imidlertid ikke at nå ud til de tyske landråd i Nordslesvig. Den 27. oktober 1919 var der blevet landsat 9 russere ved Brandsø. De blev straks sendt tilbage til Årøsund under ledsagelse af statpolitibetjenten fra Assens. Den militære grænsekontrol i Årøsund nægtede imidlertid at modtage dem, og det er interessant at se de tyske myndigheders begrundelse for denne usædvanlige afgørelse. Gennem fire krigsår havde de samme myndigheder med alle midler



Tre russere der klarede flugten over Østersøen fra Stralsund til Falster i en stjålet robåd. De havde ikke noget kompas, men styrede efter øjemål ca. 15° sydvest for polarstjernen. Den stærke blæst bevirkede, at de var dyngvåde og måtte øse ustandseligt. Efter en hård nats arbejde for livet blev de næste morgen taget op af en dansk båd ca. 7 km fra sydkysten af Falster. (Museet på Sønderborg Slot)

forsøgt at hindre krigsfangerne i at flygte fra Tyskland.¹⁵⁷

Russerne betragtedes nu ikke længere af de tyske myndigheder som fanger, men som frie mænd, som kunne rejse, hvorhen de ville. Desuden var russerne ikke i besiddelse af pas, og de tyske myndigheder ville ikke modtage fremmede undersåtter uden pas; endelig kunne de danske myndigheder ikke bevise, at russerne var ankommet fra Tyskland.

Den danske betjent gav imidlertid ikke op uden videre. Han fremførte som et absolut gyldigt bevis, at fangerne talte tysk, og at de selv hævdede at komme fra tyske krigsfangelejre i Holsten. Debatten sluttede med, at de 9 fanger blev sat i land igen i Årøsund, men landråden understregede, at dette var en engangsforanstaltning.¹⁵⁸

En halv snes dage senere viste det sig, at landråden holdt sit ord. En anden dansk betjent fra Assens måtte opgive at få afleveret 5 flygtede russere i Årøsund.¹⁵⁹ De var efter tysk opfattelse nu frie mænd og dermed mennesker, som det tyske rige ikke havde ansvar for. De russiske krigsfanger var fra 1919 for alvor blevet kastede mellem flere stater.

Opholdet som militærflygtninge i Danmark

Zarruslands forhold til krigsfangerne

I 1915 blev de flygtede russiske krigsfanger betragtet som landsmænd, som havde krav på hjælp fra den russiske gesandt i København. Krigsfangerne var i kraft af deres flugt til et neutralt land blevet til militærflygtninge, og på deres fædrelands bekostning blev de udstyret med nyt tøj og

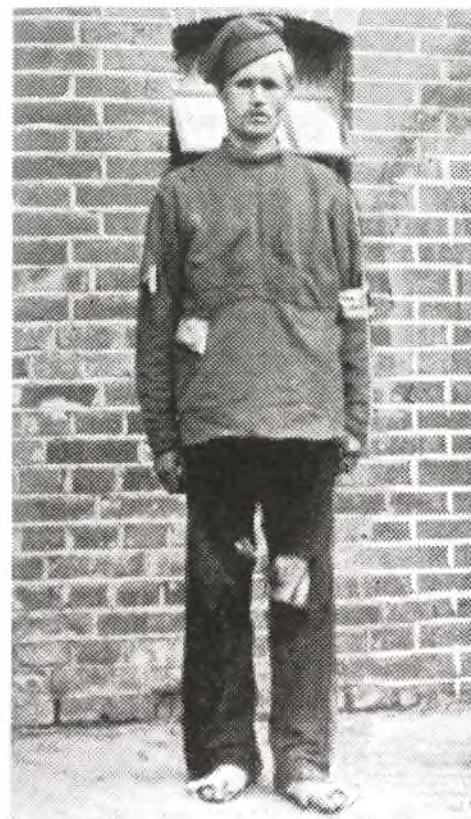
blev snarest muligt hjemsendt. Oftest foregik det med skib via Finland. Alle udgifter, der var forbundet med de russiske krigsfangers ophold i Danmark, blev refunderet af det russiske kejserrige, og ved hjemkomsten til Petrograd blev der arrangeret officiel modtagelse af soldaterne, der oftest blev sendt til fronten igen.

Den russiske gesandt i København fulgte i den første tid meget nøje de enkelte soldaters skæbne. I juli 1915 henvendte gesandten sig således i det danske udenrigsministerium og fortalte, at en af de undvegne russiske soldater ved navn Starojok var blevet modtaget meget velvilligt af befolkningen i Holsted, lidt nord for den dansk-tyske grænse. Udenrigsministeriet sendte diskret sagen videre til Justitsministeriet med følgende påtegning: "Gesandten anmoder om, at der i stilhed må blive udtalt en tak for den venlighed, som vedkommende har mødt. Ville det være muligt at gøre dette på en sådan måde, at der på ingen måde kan være tale om, at det kommer ud, men således at vi kan sige, at takken er gået videre til rette vedkommende."¹⁶⁰

Med andre ord, krigsfange-flugten var en lidt penibel sag for Danmark. En for velvillig modtagelse og videresendelse af fangerne kunne belastte forholdet til Tyskland; derfor måtte man gå stille med dørene, når den russiske gesandt ønskede at udtrykke sin tilfredshed.

Den zarrussiske regering arrangerede velkomstceremonier for de hjemvendte soldater, der var undsluppet fangenskab ved at flygte til Danmark. Soldaten Michail fortæller om modtagelsen af ham og et par kammerater i et brev fra Petrograd til en dansk kontakt i 1915:

"Jeg kan ikke beskrive Dem den modtagelse, vi fik i vort fædrelands hovedstad; et orkester spillede, der var tusinder af tilskuere, og overalt



Ved ankomsten til Danmark var mange fanger i dårlig stand efter flugten og mange nætters vandring. Til venstre ses havnetoldbetjent Vladimir Starojuk fra Petrograd. Han flygtede i 1915 fra en fangelejr ved Erfde øst for Frederiksstadt. Han svømmede over Ejderen med en kammerat, der druknede under vejs. Starojuk fortsatte alene til fods de ca. 110 km til den danske grænse ved Holsted. Her blev han lægeundersøgt, udstyret med nyt tøj og hjemsendt til Rusland. Til højre ses en anden russer, Nikolaj fra det nordlige Hviderusland. Han er klar til at begynde sin hjemrejse fra Danmark. Han havde arbejdet hos gdr. Peter I. Iversen i Bønderby, Møgeltonder sogn. Her var han meget vellidt og værdsat, da gårdejereren var indkaldt i krigen. Efter sin flugt til Danmark i det sidste krigsår sendte han dette foto med en tak til familien Iversen. (Museet på Sønderborg Slot)



hilste man på os og råbte hurra for os. Overalt lykønskede man os med den heldige flugt fra tysk krigsfangenskab. Om en uge rejser vi tre til fronten, hvor vi tappert vil kæmpe for vort dyrebare fædreland og vor fader Zaren."¹⁶¹

Brevet sluttede med at citere det første vers af

den russiske nationalsang, og det viser, at det var med god grund, at den danske regering ikke ønskede offentlighed omkring videresendelsen af de russiske militærflygtninge. Reelt var Danmark med til at skaffe Rusland soldater til kampen mod Tyskland.

Sovjetrusland og flygtningene

Også i de første måneder efter februar-revolutionen i 1917 blev de hjemvendte soldater modtaget med hjertelighed af deres fædreland. Soldaten Alexander fortæller herom i et brev fra marts 1917. Han var med en kammerat kommet hjem til Kaukasus, hvor de straks var blevet valgt som delegerede til den alrussiske komité. "Det frie Rusland leve! Leve frihed, lighed og broderskab, skønt de endnu ikke eksisterer, men det er vores pligt at virkeliggøre dem."¹⁶²

Det var imidlertid kun et kortere tidsrum, hvor de russiske krigsfanger havde mulighed for at vende hjem og deltage i forsøget på skabelse af et nyt og mere demokratisk Rusland. Da grænsen mellem Rusland og Finland blev lukket fra december 1917 som følge af krigstilstand mellem de to lande, måtte hjemsendelsen af militærflygtningene fra Danmark ophøre, og de anbragtes nu i privat logi i Danmark på det russiske konsulats regning.

Der skete ingen ændringer i den russiske regerings praksis med hensyn til at betale for krigsfangers ophold, hverken efter revolutionen i februar 1917, hvor zarstyret blev væltet eller i oktober 1917, hvor bolsjevikkerne tog magten. Generalkonsul Ostromsky i København betalte fortsat alle regninger, der fremsendtes fra de danske myndigheder, der tog sig af fangerne. Men 15. marts 1918, kort tid efter ophøret af krigstilstanden mellem Rusland og Tyskland, udsendte han et varsel om, at "konsulatets forhold til og stilling over for de fra Tyskland undvegne, russiske krigsfanger muligvis kunne undergå en væsentlig forandring."¹⁶³

Denne ændring skete den 1. april 1918; fra dette tidspunkt var de mange flygtninge Dan-

marks og ikke Sovjetruslands sag. Men det nye styre forsøgte dog at opretholde en vis kontakt til sine mange borgere i Danmark. Samtidig var det vigtigt for Sovjetrusland at få brudt den isolation, der var lagt omkring den nye republik. Til dette formål kunne krigsfangerne også bruges.

Flygtninge som landarbejdere

Især for myndighederne i Ribe Amt opstod der en vanskelig situation, da det russiske konsulat ophørte med betalingerne og - hvad værre var - nægtede at modtage flygtninge til ophold i og videre-sendelse fra København. Stiftamtmand Ste-mann i Ribe skriver 2. april 1918 til Justitsmini-steriet og meddeler, at alle russere i hans område har erklæret sig villige til at påtage sig lønnet ar-bejde. Det gælder også rumænere og belgiere. Sygehuslægen i Brørup har bistået med at få flygtninge, der har været på sygehuset, i arbejde, og de 7 russere, der er i Grindsted, ventes også anbragt. Forklaringen på, at de kunne sættes i ar-bejde, fremgår også af brevet: "Man er på landet glad ved at få dem, da det ikke er let at få arbej-dere."¹⁶⁴

Problemet med opholdsbog, dvs. en opholds-og arbejdstilladelse, vælger myndighederne at se stort på, og russerne udstyres af politimesteren i Ribe med en legitimation.¹⁶⁵ Ret længe kunne hverken stiftamtmanden eller overlægen imid-lertid finde lønnet arbejde til de flygtninge, der dagligt kom ind over grænsen til Ribe Amt. Fra

Den zarrussiske militæragent i Danmark, general Potozki, foretog hvervning til den hvide hær med de danske myndig-heders accept. Dette dokument fra kommandøren i Horse-rød-lejren til det danske justitsministerium vidner herom. (Rigsarkivet)

Til
Justitsministeriet.

Det indberettes herved, at efternævnte internerede Gaars Eftermiddag efter Anmodning fra General Potozki er afleveret i Hel-singør til Generalens Sekretær for efter eget Ønske at indtræde i den frivillige russiske Hær, nemlig:

Jacob Schistakoff.	}	Sibirere.
Ignatij Terentjew.		
Jacob Wasilieff.		
Wasili Silen.		
Nicolai Semkoff.		
Jefim Tjarkiloff.		
Alexei Baikaloff.		
Iwan Popow.		
Pantalaimon Kowalsjuk.		
Piotr Zelent.		
Anton Tschegotarewitch, Lithauer.		

R. Brandsting

1. april til 14. juni var der til Ribe ankommet 69 mand, til Gørding-Malt herreder 12 og til Andst-Slaugs herreder 24, ialt 105 mand på 10 uger.

Heldigvis kom det private initiativ myndighederne til hjælp. En privatmand påtog sig at fungere som flygtningehjælper og arbejdsformidler. Stemann gav i juni 1918 Justitsministeriet en indberetning om et usædvanligt initiativ, der havde afhjulpet flygtningeproblemet i Ribe amt:

En yngre skolelærer i Lintrup ved Holsted, havde uopfordret taget sig af nogle russere, der var anbragt i arbejde i denne landsby. Gennem ham kom flere og flere russere i pladser på egnen, f.eks. ved skovarbejde i plantager, ved tørveproduktion og som karle hos bønder. Myndighederne blev hurtigt opmærksom på den uortodokse flygtningehjælp og sendte nye flygtninge til ham. Borgmesteren i Ribe stod således i daglig forbindelse med ham og sendte så at sige daglig russiske soldater til Lintrup. Lærer Petersen beholdt dem i nogle dage i kost, afprøvede deres duellighed i forskellige retninger og skaffede dem så plads. Stiftamtmanden bedømte dette initiativ således: "Læreren vælger pladser med megen skønsomhed, han sørger for at de (=russere) bliver medlemmer af en sygekasse, og der lyder kun ord om gensidig tilfredshed både fra arbejdsgiverne og arbejdstagerne. Lærer Petersen tager sig kort sagt i alle henseender med den største omtanke af disse russere og har en udmærket måde at omgås dem på, og det skønt han ikke forstår russisk. Han er en mand, som, i disse dage med den store indvandring af flygtede russere, er ganske uundværlig for autoriteterne."¹⁶⁶

Heldigvis kunne man i Justitsministeriet indse

nyttens af lærerens indsats, og han fik sine udgifter til kostholdet dækket samt 100 kr. om måneden for ulejlighed, så længe politimesteren i Ribe Amt benyttede hans assistance.

Ikke blot i Holsted-området, men også mange andre steder langs landegrænsen forsøgte private og de lokale myndigheder at løse problemerne med anbringelse af de flygtninge, der kom næsten dagligt. Opfindsomhed og entusiasme var stor. De allerfleste tog venligt mod russerne. De var allierede soldater, der havde kæmpet mod tyskerne.

Også på de små øer i det fynske øhav kom man til at mærke krigens følgevirkning - flygtninge. Til Lyø kom der i sommeren 1918 godt 20 russere. De indkvarteredes på den lille ø og fik lønnet arbejde i 3-4 måneder, før de kunne afsendes til de to flygtningelejre. Om dette særprægede indslag i øens dagligliv fortæller Christian Jepsen, Lyø:

"En kom i et dejtrug - fire kom en nat på en lille tømmerflåde, som ustandselig blev overskyllet af kolde bølger. De havde bundet sig fast med reb til plankerne for ikke at blive skyllet overbord og prigsivet havet. En kom i et stort kar, han var døden nær ved landingen. Seks kom i en gammel synkefærdig jolle, som de måtte øse hele vejen for ikke at gå under, men fælles for dem alle var viljen til at overleve og nå det forjættede land.

På Lyø tog man sig på en human og smuk måde af de udsultede og lasede fanger. De fik gode varme klæder og mad til overflod - set med deres øjne. Salen på Lyø Kro blev, efterhånden som flokken voksede, indrettet som sovesal og spiserum. Da de blev vænnet til en normal tilværelse, fik en del af dem arbejde på lyøgårdene. Blandt andet udførte en flok af dem et stort

dræningsarbejde hos gårdejer Rasmus Chr. Jørgensen på Østergård. Der var repræsentanter fra alle egne af det enorme russiske rige - mørklødede mongoler, lyse mænd fra randstaterne osv. Som et særkende for dem alle var den næsten barnlige begejstring for øen og dens befolkning, og selvfølgelig dette, at de var undsluppet krigens helvede og nu havde et begrundet håb om at gense deres familie og hjemlandet. Disse unge russere ejede en umiddelbar sang- og musikglæde, der gav sig udslag i flere sang- og danseaftener på Lyø Kro til glæde for både dem selv og for øens beboere. Ved deres afrejse sent på sommeren var der mere end én ungmø, som kneb en tåre til farvel. - Om de alle nåede hjemlandets kyster, vides ikke."¹⁶⁷

I foråret og sommeren 1918 kunne det private initiativ forbløffende mange steder klare flygtningestrømmen, fordi der var brug for landarbejdere; men med den stærkt forøgede strøm af især russiske flygtninge fra sommeren 1918, blev det klart for myndighederne, at der måtte oprettes store opsamlingslejre.

I løbet af sommeren 1918 rejste den nye sovjetrepublikks befuldmægtigede gesandt i Danmark, S. Garine, på besøg i mange af de mindre lejre langs grænsen, og hans besøg var med til at få en del russere til at fremsætte kritik over deres forhold, f.eks. at de blev misbrugt som billig arbejdskraft og behandlet dårligt. De klager blev dog skarpt afvist af de lokale myndigheder. Det var dog klart for alle, at flygtningeproblemet ikke kunne klares ved at anbringe flygtningene som landarbejdere. Andre veje til anbringelser måtte tages i brug, og hurtigst muligt skulle flygtningene sendes hjem. Den russiske borgerkrig bevirkede imidlertid, at andre forholdsregler måtte tages i brug.

Flygtningelejre 1918-20

Tilgangen af flygtninge blev i sommeren 1918 så stor, at der først måtte oprettes interimistiske lejre langs grænsen, og først på efteråret måtte myndighederne genåbne lazaret-lejrene i Hald og Horserød og indrette dem til flygtningelejre.

Mens lokalbefolkningen hidtil havde set på de mange flygtninge med sympati og medfølelse, ændredes holdningen hos mange, da antallet af flygtninge blev så stort. Ribe Byråd udtrykte i august 1918 for første gang sin ængstelse over situationen i et brev til Justitsministeriet. Flere hundrede flygtninge var indkvarteret i telte, der ikke var egnede til efterårsrusk og vintervej, og flygtningene fortærede fødevarer, som byen havde brug for. Det værste var nok den udefinerlige frygt for de mange fremmede: "Utvivlsomt har krigens ræd og det lange tyske fangenskab virket demoraliserende.. Hidtil har deres opførsel dog været upåklagelig, men noget kunne tyde på, at det en eller anden dag kan blive anderledes."¹⁶⁸

Det var dog ikke alle borgere i Ribe, der nærede frygt for russerne. Stiftamtmandinde Stemann kunne lidt russisk, og hun tog kontakt med en række flygtninge. Det samme gjorde hendes datter Ingeborg, der var russiskkyndig og i perioder arbejdede for Dansk Røde Kors.

Da Horserød- og Hald-lejren genåbnedes, besluttede de danske myndigheder, at de russere, der erklærede sig som tilhængere af det bolsjeviske styre, skulle interneres i Hald, mens Horserød skulle rumme de øvrige russere. Heriblandt var en række officerer. Frykten for, at "den røde smitte", dvs. de bolsjeviske ideer, skulle sprede sig i den danske befolkning, lå bag ved beslutnin-

gen om at sende de røde flygtninge til Viborg-egnen. Da de to lejre rummede syge krigsfanger i tiden 1916-18, havde myndighederne også sørget for, at de mest upopulære, dvs. tyskere og østrigere, blev anbragt i Hald-lejren. Nu var det bolsjevikkerne, man frygtede, og derfor var det bekvemt at få dem anbragt langt væk fra hovedstaden. I begge tilfælde var det de potentielle fjender, som sendtes til Jylland.

De russiske soldater skulle selv afgøre hvilken lejr, de ønskede at komme til - og dette forekom at have været svært, da mange havde været krigsfanger i 3-4 år og dermed uden muligheder for at følge den politiske udvikling i deres fædreland. Alligevel valgte mange at komme til Hald, og en del af de russere, der i første omgang havde erklæret sig neutrale og var blevet sendt til Horserød, ombestemte sig og erklærede sig for det nye styre. Uroen ulmede i begge lejre, og for såvel Dansk Røde Kors som Justitsministeriet var det svært at følge med i de mange stemningsomsving og i de nye nationer, der nu begyndte at aftegne sig blandt soldaterne fra zarriget. I Horserød-lejren anmodede flygtningene i februar 1919 om at få kontakt med repræsentanter fra den polske, litauiske, ukrainske og estiske nation, "da hver af disse nationer betragter sig som en selvstændig stat, og de var ikke tilfredse med at tale med repræsentanten for den sibiriske regering."¹⁶⁹

Ud over de to hovedlejre var der små interimistiske lejre mange steder i landet. I december 1918 foretog Ingeborg Stemmann en inspektionsrejse til alle disse lejre og kunne i en rapport til Dansk Røde Kors redegøre for stemningerne blandt de russiske flygtninge.¹⁷⁰ På dette tidspunkt var der 57 i Rødbylejren, 192 i Assens, 22 i Gørding, 57 i Ribe, 22 i Grindsted, 30 i Hejnsvig,

39 i Taps, 26 i Fåborg, 17 i Spanget og 7 i Horne. Hertil kom 25, der var privat indkvarteret. I alt 494 foruden et par tusind russere i de to hovedlejre.

Af Ingeborg Stemmanns rapport fremgik det, "at den politiske holdning var meget forskellig fra lejr til lejr. I Ribe var der ingen bolsjevikker, mens det var helt anderledes i det nærliggende Hejnsvig. Af soldaternes udtalelser mod de allierede og kapitalisterne fremgik det, at de havde forbindelse med bolsjevik-repræsentanten i København og var under hans påvirkning."¹⁷¹ Således beskrev frk. Stemmann situationen i januar 1919. Hun nævnte imidlertid ikke, at en repræsentant for det zaristiske Rusland, generalmajor Potozki, havde besøgt Ribe flere gange, boet hos hendes forældre i stiftamtmandboligen og haft nær kontakt med soldaterne i Ribelejren.

Røde og hvide agenter

De russiske militærflygtninge var omsværmnet af såvel røde som hvide agenter. Generalmajor Potozki, der havde været militærattache for det zaristiske Rusland, blev boende i København efter omvæltningerne i Rusland. Efter februarrevolutionen fortsatte han sit arbejde med at få hjemsendt de mange russiske soldater, der flygtede til Danmark. Også efter oktoberrevolutionen 1917 fortsatte han dette arbejde, men fra foråret 1918 var det umuliggjort på grund af borgerkrig. Samtidig kom der repræsentanter for den nye sovjet-russiske regering, og de russiske flygtninge blev nu mødt med henvendelser fra såvel de hvide som de røde agenter.

Generalmajor Potozki udsendte orienterende skrivelser til flygtningelejrene til de nyankomne. I april og juli 1918 opfordrede han de russiske

soldater til at indstille sig på et ophold af en vis varighed, da der ikke var nogen skibs- eller jernbaneforbindelse til Rusland. Han opfordrede sine landsmænd til selv at tjene til livets ophold og at forholde sig i ro. I august rundsendte Potozki meddelelse om zarens henrettelse sammen med en stærk fordømmelse af det skete:

"Hele krigens sidste år stod kejseren selv personligt i spidsen for sin hær og fastholdt standhaftigt hele fronten mod vore fjenders indtrængen på russisk jord. Efter februar-revolutionen i 1917, dvs. da omstændighederne tvang ham dertil, frasagde kejseren sig selv tronen og sin myndighed og blev således en ganske uskadelig privatmand, ufarlig for enhver og ganske overgiven til sit folks magt, det folk, han ville stole på. Og de folk, der nu træffer dispositioner i Rusland, dømte ham til døden og skød ham som en forbryder uden domstol og uden at nogen kunne forsvare ham. Med andre, simplere ord sagt: Man slet og ret dræbte ham, den forsvarsløse, den enligtstillede mand - hele det tunge ansvar over for Gud og det russiske folk falder på dem, som gjorde dette.

I, russiske soldater, som i sin tid svor troskabsløftet til den nu myrdede ex-kejser, til ham, som led for vore synder, I, der på hans befaling, og idet I forsvarede fædrelandet imod fjenden, så godt I kunne og udgød blod for det, I ville jo have været parat til at forsvare ham. Han selv fritog os for vort troskabsløfte efter at have frasagt sig tronen og myndigheden, og med sit blod har han nu betalt derfor. Bed for ham som det uskyldige offer, der faldt for menneskelig selvtægt og for unødvendig modbydelig ondskab fra sine fjender."¹⁷²

Hvordan denne flammende appel til afvisning af det bolsjevikiske styre har virket på de rus-

siske soldater, kan vi kun gisne om. Men det giver et fingerpeg at se på russernes valg af flygtningelejre i efteråret og vinteren 1918. Hovedparten af russerne gav udtryk for, at de havde bolsjevikiske sympartier og ønskede at komme til Hald. I februar 1919 var der således 350 nyankomne flygtninge, der alle valgte Hald-lejren.

En stor gruppe russere var i 1918 flygtet fra den tyske østersøkyst og landet på Lolland og Falster. I første omgang blev de sendt til Horserød, men mange havde nået at få kontakt med repræsentanten for den sovjetrussiske regering, S. Garine, og de krævede at blive overflyttet fra Horserød til Hald.¹⁷³ Lejrledelsen i Horserød måtte foretage en ny undersøgelse over det politiske sindelag blandt militærflygtningene, og i alt 850 erklærede sig for at være bolsjevikker.

Ud fra dette kan vi konstatere, at generalmajor Potozki ikke vandt megen genklang blandt de krigstrætte soldater med sin hyldelse til zar Nikolaj.

S. Garine rejste ligesom Potozki ivrigt rundt i Danmark, og han forsynede sine landsmænd med den bolsjevikiske regerings tolkning af den seneste udvikling. Mens Potozki opfordrede russerne til at være taknemlige for det arbejde og den løn, de kunne få, var Garines holdning en anden. Han fremførte, at de russiske soldater var underbetalte og blev behandlet dårligt af deres danske arbejdsgivere. Især efter hans besøg i Kolding-området fremkom der klager til de danske myndigheder både fra den nye sovjetrussiske legation og fra de russiske flygtninge.¹⁷⁴

Potozki aflagde adskillige besøg i Ribe-lejren og boede i forbindelse hermed hos stiftamtmand Stemmann.¹⁷⁵ Ribe-lejrens beboere blev i december 1918 fremhævet i de danske myndigheders rapporter for at være ikke-bolsjevikisk. En vis



Teltlejren ved restaurant Skovlyst ved Ribe plantage. Her interneredes de mange krigsfanger, der flygtede over landegrænsen eller gennem vadehavet. Der var både russiske, engelske, franske og rumænske fanger i lejren. Ejeren af Skovlyst, Metha Therkildsen forestod også forplejningen af fangerne. En af russerne, Rodian Pestow, blev forelsket i hende og fik tilladelse til at blive i Danmark. De giftede sig i 1921, og den tidligere krigsfange endte således som restauratør i Ribe. Han blev en afholdt mand med en stor kontakt til lokalbefolkningen. (Lokalhist. Arkiv, Ribe)

virksomhed havde såvel den hvide som den røde agents virksomhed.

Blandt de russiske flygtninge var de enkelte lejres politiske "grundtone" velkendt. To russiske soldater flygtede således i foråret 1919 fra Horserød-lejren, fordi de var utilfredse med kosten og med den strenge internering. På forunderlig vis dukkede de op ti dage senere hos politimester Bruun i Ribe.¹⁷⁶ De fortalte, at de var stukket af fra Horserød, fordi de var stærkt utilfredse med forholdene. Men de ville ikke til Hald og være blandt bolsjevikkerne. Derimod ville de

meget gerne være i Ribe-området og anmodede derfor politimesteren om at bistå dem med at få arbejde.

De danske myndigheder fulgte på afstand den propaganda, de forskellige agenter udfoldede, men skred ikke til modforholdsregler. Dog fik stiftamtmanden i Ribe en diskret henstilling fra Udenrigsministeriet om ikke at indbyde Potozki, "da det drejer sig om en mand, hvis retslige begrundelse her i landet jo efterhånden er noget svag og fra anden side udelukkende betragtes som tilhørende et efterretningsvæsen, der ikke

engang tjener hans eget land i øjeblikket."¹⁷⁷

I december 1918 skete der et diplomatisk brud mellem Danmark og Sovjetrusland. Det russiske gesandtskab og generalkonsulat blev hjemkaldt. Potozki forsvinder af synskredsen, og det samme gælder Garine, da også en række bolsjeviske diplomater udvist. Men agenterne havde gjort deres virkning. Alle russiske flygtninge var klar over, at valget for dem stod mellem det hvide og det røde styre.

I betragtning af den politiske påvirkning og propaganda, som havde udfoldet sig over for de russiske flygtninge i mere end et år, er det forbausende, at der ikke var langt mere uro i flygtningelejrene, end det var tilfældet. Næsten alle længtes efter at komme hjem og ønskede ikke at foretage sig noget, der kunne forsinke deres afrejse.

Hjemsendelsen fra Danmark

Fra 1915 til foråret 1918 blev de russiske soldater sendt hjem i en jævn strøm, de første enkeltvis, derpå i mindre grupper. Men med udbruddet af krigstilstand mellem Finland og Rusland blev al jernbane- og dampskibsforbindelse afbrudt, og fra 1. april 1918 var det nye russiske styre som nævnt ophørt med at betale for ophold og hjemrejse for de flygtede soldater.

Da Danmark nu selv måtte betale opholdsudgifterne, gjaldt det om - trods krig og vanskeligheder - at få russerne hjem hurtigst muligt. Den første, store hjemsendelse foregik i oktober 1918, hvor et russisk skib "Ossian" skulle sejle fra København til Petrograd. Det var parat til at medtage russiske flygtninge, hvis der kunne skaffes garanti fra Tyskland for, at "Ossian" ikke blev sænket. Den danske gesandt i Berlin skaf-



Postkort sendt fra Åbo til maskinbygger Hans Hansen Staugaard i Dybbøl sogn i april 1919. Krigsfangen Peter var med i den store udveksling af finner og russere i foråret 1919. Han havde været meget afholdt hos sin arbejdsgiver, og dette forhold var gensidigt. Kortet her blev det sidste livstegn fra Peter, der kom hjem til et land, der var i borgerkrig. (Museet på Sønderborg Slot)

fede denne garanti, og der blev afsendt ca. 600 russere fra Sjælland og 50 fra Bornholm.¹⁷⁸

Den næste store afsendelse af russiske flygtninge foregik i april 1919 som led i en usædvanlig byttehandel. Der var som nævnt krigstilstand

mellem det nye, selvstændige Finland og Sovjet-rusland, og der foregik kampe langs grænsen mellem de to stater. I denne situation var der i Finland stor ængstelse for ca. 600 finner, der befandt sig i Rusland. De nægtedes udrejsetilladelse, og deres liv mentes at være i fare. Finland havde derfor allerede i august 1918 foreslået Danmark, at de russiske soldater i Danmark indgik i en "byttehandel" og således sikrede finnernes udrejsetilladelse.¹⁷⁹

Denne aftale kom ikke i stand i efteråret 1918, da Danmark som nævnt fik mulighed for at få de fleste russere afskibet med "Ossian". Men i februar 1919 blev ideen om at udveksle russere med finner taget op igen af den finske regering. S. Garine, der havde været sovjetrussisk gesandt i København, var interesseret i at medvirke til gennemførelsen af planen, og han skrev til Lenin, som efter hans udsagn bifaldt tanken.¹⁸⁰

Dansk Røde Kors påtog sig at forestå det specielle arrangement. Danmark sendte derfor 1300 russere til Finland. De skulle udgøre bytteobjektet for de 600 finner. Udvekslingen trak imidlertid i langdrag, og for de mange russere blev det drøjt at vente i Helsinki. De blev indsat i fæstningen i Helsinki, hvor de end ikke fik tilladelse til de sædvanlige spadsereture i fængelsgårde, og kosten bestod kun af 250 g dårligt brød om dagen og ildelugtende kål.¹⁸¹

Efter hjemsendelsen af de 1300 russere var både Hald- og Horserød-lejren tomme, men kun en kort tid. Til Fyn ankom der fortsat i hundredvis af russere, og de to lejre måtte hurtigt tages i brug igen. For den danske regering var det vigtigt at få flygtningeproblemet afsluttet snarest muligt, men Tyskland var helt utilbøjelig til at forhandle om at lukke flugtruterne. Det var lettere for Tyskland at lade sine krigsfanger flygte til

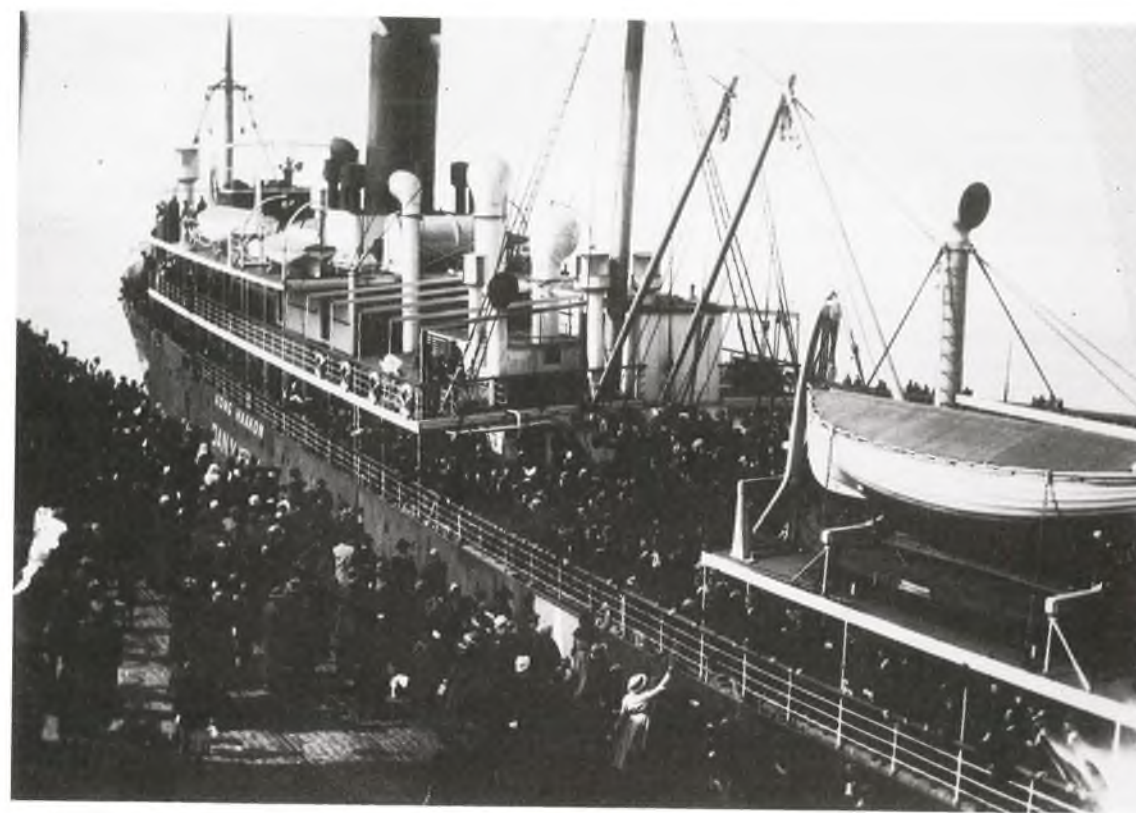
Danmark end at sørge for deres ophold og hjemsendelse.

I efteråret 1919 ventede over 1000 russiske flygtninge i Danmark med længsel på at komme hjem. Men den politiske situation var mere kompliceret end nogensinde. De vest-allieredes indblanding i den russiske borgerkrig og blokade af den russiske østersøkyst fra oktober 1919 gjorde det svært at forudse, hvornår russerne kunne vende hjem.

I denne tilsyneladende fastlåste situation viste der sig imidlertid atter en mulighed for at bruge russiske militærflygtninge som bytteobjekt – denne gang i en aftale mellem Storbritannien, Sovjetrusland og Danmark.

Den britiske regering ønskede at få fangeudveksling med Rusland, da mange englændere var taget til fange under borgerkrigen. Forhandlingerne mellem den britiske og sovjetrussiske regering foregik efter russisk ønske i et neutralt land, og valget faldt på Danmark. Fra britisk side deltog O. Grady, fra sovjetisk Maxim Litvinov og fra Dansk Røde Kors Oberstløjtnant O.V.J. Philipsen. Forhandlingerne, der påbegyndtes i november 1919, blev langvarige og gav anledning til uro og debat, fordi der var stor ængstelse for, at Litvinovs tilstedeværelse skulle få bolsjevismen til at fænge blandt danske arbejdere. Den danske efterretningstjeneste holdt et vågent øje både med Litvinov og hans delegation og med de danske syndikalister, der fik forbud mod en støttedemonstration til fordel for den sovjetiske regering.¹⁸²

De danske forhandlinger med Litvinov afsluttedes 1920, og man enedes om følgende: 1) Hjemsendelse af de fra Tyskland flygtede russiske krigsfanger, der opholdt sig i lejre i Assens, Hald og Horserød og som selv ønskede at vende



I april 1919 blev hovedparten af de russiske flygtninge udskibet fra Assens. En stor menneskemængde var mødt op for at tage afsked med de mænd, der havde skabt et særligt indslag i byens liv gennem et års tid. (Willemoesgårdens Mindestuer, Assens)

hjem. 2) Løsladelse af internerede danske statsborgere i Sovjetrusland og tilladelse til udrejse til disse og andre danskere. 3) Hurtig hjemsendelse af sønderjyske soldater, der som tyske statsborgere var blevet russiske krigsfanger.

Også de sideløbende britisk-sovjetiske forhandlinger kronedes med held og afsluttedes i februar 1920. I aftalen indgik frigivelse af alle engelske fanger i Sovjet og russiske i Storbritannien. England skulle sørge for transporten til og fra Sovjetrusland – også af russerne i Danmark.

Dette betød, at blokaden af de russiske havne skulle ophøre, og at de allierede tropper skulle trækkes ud af borgerkrigen.

Endelig førte Litvinov-forhandlingerne til genoptagelse af de handelsmæssige forbindelser mellem Sovjetrusland, England og Danmark. Flere andre lande, bl.a. Italien sluttede sig til en aftale om fangeudveksling, og jævnsides hermed fik Litvinov en række handelsaftaler. Krigsfange-spørgsmålet tjente således til at bryde det nye styres isolation.

Krigsfange Simon Bergolikover her fotograferet efter flugten til Danmark. Fotoet blev sendt til hans værtsfamilie i Asserballe på Als, og gårdejer Ernst Christensen har fortalt om denne prægtige mand: »Simon var omkring 40 år. Han havde tjent i zarens livgarde og været med i krigen mod Japan i 1905. Her kom han også i fangenskab og sad i en fangelejr et års tid. Han giftede sig, da han kom hjem fra denne krig. Han havde en gård på omkring to hundrede tønder land i nærheden af Taganroj, ikke langt fra Sortehavet. Han sagde altid, at hans jord var ikke sådan noget skidt, som det vi havde. Nej, dyb, sort muld, og så viste han i mandshøjde, hvor dybt muldlaget var. I et hjørne af marken var der et kulleje, hvor han i 3-4 m dybde kunne hente alt det kul han havde brug for.. Simon var naturligvis en høj og bred mand. Det var ikke noget skralt mandfolk, der blev taget til at tjene ved livgarden. Han havde en gang fået lyst til at vise os sine kræfter. Vi var ved at læsse hvedesække, og han sagde til mig, at nu kunne jeg bare gå op på vognen. Og minsandten, om han ikke ene mand kastede hele 15 sække à 100 kg op til mig, så jeg havde besvær med at tage fra. Trods hans kæmpekræfter var han et ejegodt menneske, der ikke gjorde en kat fortræd. Han var meget god ved børnene«. I 1919 hjalp Ernst Christensen Simon på flugt ved at tage ham med på en illegal tur til Fyn. Sejlturen forløb uden uheld, men Simon sagde ikke et ord, før båden gik ind ved Lyø. »Da Simon så, at nu kunne han bunde, tog han sin bylt, løftede den over hovedet og råbte højt hurra og sprang i vandet og vadede i land og gemte sig i bådehuset. Jeg gav ham nogle penge og tog afsked med ham. Han skrev senere til os fra opsamlingslejren i Hald og sendte os et billede. Men om han nogen sinde har nået sit hjem ved Taganroj, ved vi intet om. På det billede, han sendte os, er han i nyt tøj, overfrakke og hat, så han har i hvert fald fået en god start.« (Foto i privateje)



I de tre lejre, Assens, Hald og Horserød havde russerne med stor interesse forsøgt at følge med i forhandlingerne i København. Den politisk mest aktive lejr var Hald, og herfra anmodede man Justitsministeriet om tilladelse til at sende en delegation til København for at forhandle med den russiske delegation. Der blev blandt fangerne valgt to talsmænd. Delegationen medbragte over 1000 breve, som Litvinov skulle bringe med til Rusland, idet de fleste fanger i årevis havde været

uden kontakt med deres pårørende. Desuden medbragte delegationen en navneliste over de i lejren internerede russere. Listen skulle offentliggøres gennem det russiske Røde Kors eller på anden måde, således at det blev kendt, at de var i live og havde det godt i Danmark.¹⁸³

Straks efter forhandlingernes afslutning sejlede et britisk dampskib "Tagus" i februar 1920 til Rusland efter britiske krigsfanger. Efter hjemkomsten fra denne tur skete hjemsendelsen af

russerne fra Danmark med samme skib. Af en opgørelse fra december 1919 fremgik det, at der var 1726 russere i Hald, 93 i Horserød og 402 i Assens.¹⁸⁴

Ved afrejsen fra Assens i marts 1920 blev der indskibet ca. 500 mand;¹⁸⁵ idet der var ankommet omkring 100 militærflygtninge i de tre måneder siden opgørelsen.

Danmark havde erklæret sig villig til kun at hjemsende de russere, der ønskede det. I Hald og Assens ønskede alle ca. 2200 mand at komme hjem hurtigst muligt. I Horserød var der knap 100, og heraf var 40-50 erklærede ikke-bolsjevikker, men også disse valgte at rejse hjem, bl. a. fordi udsigten til arbejdsløshed i Danmark skræmte dem.¹⁸⁶

De tre danske lejre tømtes i løbet af marts 1920; mindst 2300 mand afsendtes med skib til Rusland. "Tagus" lagde ind i Tallin, og her landattes russerne. De havde siden august 1914 havde oplevet først at være zaristiske soldater, derpå krigsfanger i Tyskland og fremmedarbejdere i Nordslesvig og endelig militærflygtninge i Danmark. De kom nu tilbage til et fædreland, der var blevet grundlæggende ændret - geografisk, politisk, forfatningsmæssigt og mentalt.

Deres videre hjemrejse fra Tallin kendes ikke; for en dels vedkommende er den foregået til fods i alle retninger inden for det store rige, da infrastrukturen i Rusland var brudt sammen under borgerkrigen. Ivan fra Odessa blev skudt ved grænsen og kom ikke hjem. Gregori fra Minsk valgte at blive i Sønderjylland, men langt de fleste russere ønskede stærkt at komme hjem. Blandt disse var Simon fra Taganrok; hvorvidt han nåede sin hjemstavn ved Sortehavet, vides ikke, og vi kan kun gætte på, om han har kunnet genkende den.

Der var imidlertid fortsat russiske soldater i Tyskland, som ikke havde mulighed for at komme hjem, og de søgte fortsat mod Danmark. Men fra omkring 15. marts 1920 var de tre sidste lejre definitivt lukket for militærflygtninge. Justitsministeriet udsendte meddelelse om, at fremtidige flygtninge skulle afvises. Og dette skete.

I en lakonisk meddelelse fra dagspressen fra 24. marts 1920 får vi afslutningen på historien om russiske krigsfanger som militærflygtninge i Danmark:

"I de sidste dage er der stadig kommet russere dragende til lejren i Hald, som jo nu er lukket. De kom fra Tyskland og blev øjeblikkelig returneret. Fredag og lørdag kom der atter en lille flok russere til Hald. Men de fandt portene lukket og blev af statspolitiet sendt tilbage til Tyskland."¹⁸⁷

Tiden efter 1920

Tilbage i Rusland

De første krigsfanger, der vendte hjem til Rusland, kom tilbage allerede i august 1915. De var flygtet over landegrænsen nær Ribe og var efter et kort ophold i Danmark blevet tilbagesendt til Rusland på det russiske konsulats regning. I Ribe havde amtmændinde Stemmann og hendes datter Ingeborg kontakt med flere af dem, og de modtog i september og oktober breve fra flere af de hjemvendte soldater, som takkede for den danske venlighed og gav udtryk for glæde over at være tilbage. Et af takkebrevene fra efteråret 1915 lyder således:

"Allerførst skynder jeg mig at takke Dem skriftligt for den venlighed, De viste mod os to, mod mig selv, underofficer Vladimir, og Filip, da vi lå på sygehuset i Ribe. Vi er Dem og Deres moder meget taknemlige, fordi De besøgte os, og også Deres fader for den gode behandling, vi fik. Vi kom til Petrograd den 23. august. I Petrograd fik vi en udmærket modtagelse. Derefter var vi til takkegudstjeneste. Alle fyrster og generaler deltog i denne, og næste dag blev der skrevet i aviserne om, hvad vi havde oplevet i Tyskland og Danmark, og hvordan vi var blevet modtaget dér. I Petrograd var vi 6 døgn, saa tog vi til Minsk, og nu skal vi til fronten. Vi har fremgang mod Tyskland og Tyrkiet. Vi vil aldrig, så længe vi lever, glemme vore oplevelser i Danmark. Den danske befolkning er meget god, og vi takker hele folket

og ønsker det lykke i mange år, og for Deres konge råber vi Hurra! Hurra! Hurra! i mange år. Farvel.

Underofficer Vladimir.¹⁸⁸

Et par år senere var glæden over hjemkomsten dæmpet ned hos de fleste. Rusland var i dyb splittelse efter den første revolution i 1917, og det var svært at bevare modet for mange af de hjemvendte krigsfanger, som havde set helt andre forhold. I et brev fra marts 1917 skriver en krigsfange om det at vende hjem:

"Det var bedre for mig at være blind og ikke se alt det snavs, der er her i Rusland. Jeg lider nu under, at jeg lærte alle de lande at kende, hvorigennem jeg måtte rejse. Nu lider jeg ikke fysisk, men til gengæld moralsk, og De véd jo nok selv, hvor langt værre det er at lide moralsk."¹⁸⁹

Og fra oktober 1917 er der et tilsvarende brev: "God dag, højtærede frue, jeg sender Dem min hjertelige hilsen og ønsker Dem og Deres lille land Danmark alt godt og takker Dem mange gange for Deres brev, som jeg fik fra Dem den 7. oktober. De havde afsendt det den 2. Oktober. Jeg vil nu meddele Dem, hvordan jeg lever. De véd sikkert, at Rusland nu er et frit land. Et nyt liv har åbnet sig for det russiske folk. Nu er der ingen politibetjente mere. Men det er kun kedeligt, at det russiske folk ikke er oplyst, og at Rusland

er mørkt som en ølflaske. Jeg vil straks fortælle Dem, hvordan jeg lever. Jeg lever i en lille landsby. Her er bundløst mudder og ingen chaussé i landsbyen. Ja, der er endogså flækker, hvor der ingen chausseer er. Det russiske folk arbejder fra tidlig morgen til mørk aften. I fredstid var det sådan, at kvinderne fik 25 kopeker i dagløn for deres arbejde, mændene 40 kopeker, nu får kvinderne 2 rubler om dagen, mændene 5. Men man kan ikke købe noget - alt er så dyrt. En støvle koster 100 rubler, alt er så dyrt. Min familie sender Dem hilsener. Min adresse er: Rusland, Guvernement Tambov, Pavel."¹⁹⁰

Hovedparten af alle krigsfanger vendte som sagt hjem til deres eget land i løbet af 1919-20. Enkelte tog en sønderjysk pige med sig. I de beretninger, der findes om dette, var det næsten altid russiske krigsfanger, som de sønderjyske piger forelskede sig i. I Broager var der således en pige, der drog med sin kæreste til Moskva i 1919. Hun holdt kontakt med sin familie, og endnu i 1969 var der besøg fra Broagerland i Sovjet.¹⁹¹ I Ulkebøl flygtede en landmandsdatter med familiens krigsfange. Det lykkedes de to at nå til hans hjemstavn ved Sortehavet. Hendes forældre opnåede kontakt med hende, men tilbage til Als kom hun aldrig mere - trods deres opfordringer.¹⁹²

Nogle af de russere, som valgte Danmark som nyt fædreland, rejste alligevel efter nogle år tilbage til Rusland - trods alle rædselsberetninger herfra. Dette gjaldt f.eks. Simon Cholodenko fra Ukraine. Han fik to børn med en sønderjysk tjenestepige under krigen og blev daglejer og røgter efter krigen. Men i 1929 opgav han Danmark som nyt fædreland, og han rejste tilbage til sin hjemstavn i håb om at få mere tålelige forhold her end som dansk landarbejder. Han var imid-

lertid ud af en ortodoks jødisk slægt og blev behandlet som en paria af familie og trosfæller på grund af sit ægteskab med en kristen pige. Simon, hans kone og børn måtte flytte endnu en gang for at finde tålelige forhold. Sibirien blev nu deres hjemstavn, og herfra gik der efter Anden Verdenskrig breve til Aabenraa, hvor Simons kone havde efterladt sin førstefødte Peter, som Simon ikke var far til. Peter fortæller, at hans mor og stedfar gjorde op med sig selv, at det aldrig kunne blive værre i Rusland, end det var for dem i Danmark, og så rejste de afsted med deres to fælles børn. Peter fik efter Anden Verdenskrig kontakt med sin mor, og i 1981 besøgte han sin familie i Sibirien.

Næsten alle russiske krigsfanger vendte tilbage til en omtumlet tilværelse. En karakteristisk skæbne havde krigsfange Feodor Ivanovitsch Lagutin, der stammede fra Sibirien. Han var landmand, havde en gård, hustru og søn, men mistede sin første hustru og giftede sig igen. I 1914 indkaldtes han til fronten og blev hurtigt taget til fange og sendt nordpå for at gøre landbrugsarbejde. Han kom til Bajstruplejren nær Tinglev og sendtes herfra til familien Petersen i Alslev, hvor han var i et par år. På gården fik han nær kontakt med drengen Christian, som endnu 50 år senere kunne huske en del af det russiske, som Feodor havde lært ham. I 1918 valgte Feodor at tage sin skæbne i egen hånd og forsøge at komme hjem. Om dette fortæller han i et brev til Christian Petersen sendt fra Moskva i 1928:

"Kære ven Christian Petersen, jeg blev meget glad over, at De med Deres unge år ikke har glemt mig og har husket de erindringer, som ligger ti år tilbage. I disse år er der sket mange forandringer. Først skal jeg meddele de ting, der er sket, da man tog mig fra Deres hjem og overførte

mig til et andet. Men der arbejdede jeg kun et år og seks måneder, og derefter ville jeg til Rusland, men jeg gennemgik meget der. Derefter kom jeg på arbejde hos en godsejer, men hos ham var jeg kun tre dage, så gik jeg igen og gik over den tyske grænse og kom til Polen, men i Polen kom jeg også i en lejr og var der i tre uger, hvorefter jeg fandt på at stikke af til Rusland, og alt dette gik for sig i 1919. Men på den polske grænse blev vi anholdt, da man antog os for spioner, men takket være den omstændighed, at vi havde krigsfangepas, og at der hos os var vore russiske jernbanearbejdere, gik vi med dem over den polske grænse og kom til den russiske grænse, og på den tid var der krig.

Polen kæmpede med Rusland og alt var i forvirring, men derefter kom jeg hjem til mit hus, men her begyndte man at se skævt til mig og tænkte på at dele, og vi delte bedriften, og jeg begyndte at leve sammen med min familie og søn og hustru, men her var alt igen forvirring, og man tog mig igen til militærtjeneste, men her kom jeg til at arbejde i en skakt som værnepligtig, og der i skakten arbejdede jeg så til 1922. I året 1922 rejste jeg så til Moskva, hvor jeg begyndte at arbejde på en fabrik, og i den nuværende tid arbejder jeg på en fabrik, og min hustru arbejder også på denne fabrik, men min søn døde i 1923.

Vi lever meget godt, og vi får en god løn; jeg får 100 rubler om måneden og min hustru 80 rubler. Vi har en god lejlighed. I lejligheden er alt, og møbler og radio, i hvilken man kan høre foredrag og koncerter og alt muligt. Derefter lever nu i Rusland alle arbejdere og bønder ved landbruket meget godt, men jeg har mange gange haft til hensigt at skrive til Dem, at jeg lever, men desværre brændte mit hus, og alle mine ting brændte, også adresser.

De sendte brevet til landsbyen, og derefter sendte de det til Moskva, men på den tid var jeg på arbejde, og da jeg kom hjem til lejligheden, gav min hustru mig et kort, men jeg kunne ikke genkende nogen, og jeg begyndte først at kunne genkende nogen, da jeg begyndte at læse brevet og opdagede, fra hvem det var, og først forstod jeg ikke, hvad det drejede sig om, og fra hvem det var. På kortet kan jeg kun genkende en i gråt tøj på højre side, det ligner Christian, og af glæde tog jeg tre gange Deres brev og læste det flere gange. Jeg tog også kortet og kiggede på det, men kunne kun genkende få. Jeg sender min adresse: Moskva, Postafdel. 2, Usatjebkaja Gade Hus Nr. 19 a, Lejlighed 89, Fedor Ivanovitsch Lagutin."¹⁹³

Trængslerne i Rusland var langt fra alene af økonomisk art. Landet var hærget af borgerkrig og store samfundsmæssige omvæltninger. For de hjemvendte soldater var det svært at orientere sig i den nye politiske situation, som havde udviklet sig under deres fravær. De allerfleste fik nok at gøre med at sørge for at skaffe sig det nødvendige til overlevelse, og det var ikke muligt at opretholde kontakten til de familier, de havde lært at kende og sætte pris på i Sønderjylland eller i Danmark. Ingeborg Stemmann havde dog fortsat forbindelse med enkelte af de tidligere krigsfanger. I et brev til hende fra 1926 sammenligner brevskriveren forholdene i Rusland med det, han havde set i udlandet. For denne mand er det ikke blevet til et lykkeligt gensyn med hjemlandet:

"Nu lever jeg her i mit fædreland og ser intet godt, kun kedsomhed og nød. Vi arbejder meget og får kun lidt derfor. I Rusland er for øjeblikket bondens produkter meget billige, men fabriksmaterialet er blevet meget dyrt i sammenligning med kornpriserne. Landbrugsmaskinerne er sær-

lig dyre. Derfor er livet her så vanskeligt. Hvis jeg ikke var bundet af hensynet til min familie, ville jeg ikke leve en eneste dag i Rusland, men ville tage til udlandet, til Danmark, men hensynet til min familie tvinger mig til at pine i Rusland og ikke leve.. Deres brev kom den 18. juli, da jeg ikke var hjemme. Jeg var da taget til Ural-distriktet for at se på et sted, hvorhen jeg kunne udvandre og bo, da livet her i Rusland er så svært. Hvorfor tog jeg dog til Rusland for at lide sult og nød - ja snart sagt dø .. Jeg levede i fangenskab mellem kultiverede mennesker bedre end nu her i mit fædreland, og derfor ville jeg gerne igen tage til udlandet, selv om jeg hele mit liv skulle arbejde der."¹⁹⁴

Andre af de tilbagevendte russere var dog lidt mere optimistiske. De troede på, at deres land - trods alle trængsler - var på vej ind i en bedre udvikling. I 1931 skrev en af disse mere optimistiske om sit syn på fremtiden:

"Vi lever endnu i børnestadiet og bevæger os gennem en proces frem mod en ny verden, der lover os megen glæde og lykke. Vi er ved grænsen af den forældede historie og den gamle tidsalder og kan allerede skimte den ufattelige lykke, fuld af fryd og fred, der vinker ad os og drager os fremad. Jeg lever ude på landet og beskæftiger mig med landbrug; men nu må De vide, at den individuelle teori ligger i dødskrampe. Min overbevisning er evangelisk. Jeg sender alle danske brødre og søstre en hilsen."¹⁹⁵

Disse udsagn fra nogle få af de mange hjemvendte soldater kan blot give en svag anelse om de vanskeligheder, de gik ind til. Man kan godt overveje, om de havde fået en bedre tilværelse ved at være blevet i Sønderjylland. Dette var imidlertid kun muligt for nogle få, da hverken myndigheder eller fagorganisationer i landsde-

len ønskede det. Perioden 1919-20 var præget af nød og arbejdsløshed. De fastboende havde svært nok ved at klare dagen og vejen. De forholdt sig til russere, der fik tilladelse til at blive i Sønderjylland eller i Danmark, gik heller ikke ind til en problemfri tilværelse. Herom vidner en række beretninger fra dem, der valgte - eller rettere fik tilladelse til - at blive i Sønderjylland eller det øvrige Danmark.

Danmark som nyt fædreland

Der var endnu omkring 170 russere i Danmark i 1922. I Justitsministeriet overvejede man at udvise dem, men denne tanke blev dog opgivet på grund af risikoen for, at de skulle blive anklaget og henrettet ved hjemkomsten til Sovjetrusland.¹⁹⁶ Mange af dem var netop forblevet i Danmark, fordi de var utrygge ved det nye styre. Hovedparten af dem boede i Sønderjylland, hvor nogle giftede sig med polsktalende kvinder, mens andre fandt sig en livsfælle i den lokale befolkning. De havde ofte besvær med at lære dansk og levede gerne meget spartansk - endnu efter at være blevet danske folkepensionister. Generelt fremhæves de for flid og dygtighed, men der er ikke mange generelle træk at udtrække af deres skæbner. De har formet sig lige så forskelligt, som mennesker nu engang er. Enkelte blev fabriksarbejdere og enkelte andre håndværkere, f.eks. blev en russer glarmester i Lydersholm, mens en anden russer ernærede sig som skomager i Vilsbæk.¹⁹⁷ I Bylderup blev russeren Androsoff boende. Han giftede sig med en krigsenke og blev landmand og grisehandler. Også i Lund forblev krigsfangeren på gården, giftede sig med datteren og faldt godt til.¹⁹⁸ Det var dog de færreste krigsfanger, der opnåede at blive gård-

ejere. Hovedparten blev landarbejdere eller husmænd, og typisk for denne gruppe er beretningen om Kirill Charitonoff. Han giftede sig i 1919 med en polsk teglværksarbejderske fra Egersund. De bosatte sig på Broagerland og kunne i slutningen af 1920'erne købe en mindre landejendom her på ca. 20 tdr. land. Der var respekt om Charitonoffs flid og sparsommelighed.

Om en russisk krigsfange, der erhvervede en lille ejendom fortælles, at han - efter nogle af naboernes udsagn - gik over til at omtale sig selv i 3. person som "greven". Normalt ville det have udleveret en lille gårdmand til latteren - men dette blev ikke tilfældet. En nabo forklarede, at man antog, at fæstevæsenet var så udbredt i Rusland, at de fleste jordejere nok kaldte sig for grever. Også om hans arbejde var der respekt.¹⁹⁹



Theodor Belose fra Litauen valgte at blive boende i Sønderjylland efter krigen. Han levede som landbrugsmedhjælper og blev hos samme familie indtil sin død i 1970. Til venstre ses dødsannoncen. (Museet på Sønderborg Slot)

†
Vor kære, trofaste

Belose

er i dag i en alder af 81 år
stille sovet ind.

Fausbøl, d. 9. septbr. 1970.

Adelhøid og Rasmus Møller.

Begravelsen er bestemt til fre-
dag den 11. september kl. 14
fra hjemmet og kl. 14.30 ved
Uge Kirke.

Følget bedes efter begravelsen
samles med os i Uge Kro.

Blandt krigsfangerne fra zarriget var der også en litauer, der valgte Danmark som sit nye fædreland; det var Fjodor Bjelous, kaldet Belose. Han kom til familien Møller på gården Fausbøl i Todsbøl, Bjolderup sogn i 1915 og blev boende her indtil sin død som 81 årig i 1970. Han var ugift og havde efter familien Møllers opfattelse ikke megen familie i sin hjemstavn. Skønt Belose blev i Todsbøl i 55 år, lærte han ikke dansk eller tysk ud over det mest nødtørftige. Dansk statsborgerskab fik han først i 1958, da han var 65 år. Han ville ikke være dansk statsborger, vist-

nok fordi han var bange for at blive dansk soldat i en eventuel krig. I alle årene fra 1920 fik han løn som forkarl på gården, og da han endelig var blevet dansk statsborger, fik han folkepension.²⁰⁰

Efter Belose's død blev der i hans gemmer fundet en fil, antagelig fra et planlagt flugtforsøg i hans krigsfangetid. Der var også enkelte breve fra Litauen. I et brev, skrevet af hans bror i 1931, får vi indtryk af, hvad det var for en tilværelse, Belose havde fravalgt til fordel for livet i Danmark.

"Brev fra Deres bror, Gavril Alekseivitch Bjelous. Mange hilsener ærede lillebror. I de første ord af mit brev skynder jeg mig at underrette Dem om, at jeg er i live og ved godt helbred. Dette ønsker jeg også for Dem af Herren. Gid Gud vil lade ske alt det bedste for Dem i Deres liv. Vi sender Dem vor dybeste følelse af kærlighed og et dybt buk. Jeg, Gavril, og ligeledes broder Kiril bøjer os dybt og ønsker Dem alt det bedste i livets gerninger. Deres brev har jeg modtaget, for hvilket jeg takker Dem hjerteligt. Som De også skrev, var det med Deres fotografi.

Tilgiv mig min dyrebare broder, at jeg så længe ikke har fået skrevet brev til Dem. Som De måske også ved, er mit liv uden husholderske. Jeg lever et liv så hulter til bulter. Foreløbig vil jeg ikke gifte mig, og i øvrigt forhindrer militærtjenesten mig i det...Høsten hos os var elendig i år. Rugen voksede overhovedet ikke op. Vi søger en udvej. Der var utrolig meget vand i foråret. Mange skure svømmede væk med vandet. Så meget vand husker jeg ikke fra noget år tidligere. Jeg mindes ikke, at det har været så sløjt hos os som i år. Det har fordrevet og skadet mange mennesker, og nu ser det ud til, at de vender tilbage til Polen. Der er ingen steder nogen fortjeneste hos os. Folk søger arbejde. De vil

tjene en løn. Der er ikke et stykke brød nogen steder. Ellers er der ikke nogen særlige nyheder. På gensyn! Hold Dem levende og rask! Jeg venter svar.

Deres broder Gavril Bjelous.²⁰¹

Dette brev har næppe tilskyndet Belose til at overveje at vende tilbage til hjemstavnen, og han henlevede resten af sit liv som karl på gården i Todsøl, hvor han var kendt som en venlig, men fåmælt person.

Også andre familier fik et nært forhold til deres krigsfanger. Fra St. Jynde vad fortælles om en krigsfange hos familien Nissen.²⁰² Gården styredes af enkefru Nissen, da hendes mand var faldet i krigen. Stanislaw, der stammede fra den russiske del af Polen, var meget dygtig og flittig, og han blev næsten regnet med til familien. Han var yderst solidarisk og det viste sig ofte, at han gjorde, hvad han kunne for at narre de tyske gendarmere. Det var almindeligt, at man søgte at gemme rugsække i høstakke, men det blev ofte opdaget ved, at gendarmen stak jernstænger gennem høstakkene. Stanislaw gemte kornet på gulvet i laden og lagde aske over. Det holdt for det første musene væk, og for det andet opdagede gendarmen ikke det skjulte forråd. Når gendarmen spurgte efter rugen, trak han på skulderen og sagde: "Ruski dum".

Kartoflerne gemte han ikke i kuler oven på jorden, men fjernede mindst en halv meter jord over et større stykke, lagde kartoflerne der, bredte halm og jord over og pløjede hen over. På gården der, som alle andre steder, slagtede man "sort". Så kom "der Fleischbeschauer", men ofte kunne man lukke munden på ham med lidt slagtemad. Han boede iøvrigt nær ved gården, og en dag, da Stanislaw tærskede boghvede, kom han



Stanislaw Dudkiewicz stammede fra den russiske del af Polen, og han talte både russisk, polsk og tysk. Han blev boende hos familien Nissen i St. Jynde vad efter krigen. I 1920 blev han syg af tuberkulose og kom på sanatorium, men efter eget ønske kom han tilbage til familien Nissen og døde her i marts 1920. (Museet på Sønderborg Slot)

og spurgte, hvad det var. "Alles Kaff" (dvs avner), sagde Stanislaw. Så fik gendarmen en sæk "Kaff" til sine høns, og så kendte han intet til det.

Stanislaw blev på gården i St. Jynde vad efter krigens ophør. Men i 1920 blev han syg af tuberkulose og lå længe i hjemmet. I november 1920 kom han på sanatorium i Silkeborg, hvor familien Nissen besøgte ham. Hen på vinteren bad han om at komme hjem til St. Jynde vad, og sønnen Hans Nissen og én mere rejste til Silkeborg og fik ham med hjem pr. tog i reserveret kupé. Han lå i en kurveseng under transporten. Rejsen betalte enkefru Nissen; den kostede over 300 kr.

Stanislaw døde på gården i marts 1921 og er begravet på Burkal kirkegård. Han havde samlet sølvpenge, ca. 20 mark, i en kuffert med dobbelt bund. De blev brugt til begravelsen.²⁰³

En russisk fange, som ikke blev særlig godt optaget i det danske samfund, var Kalika, der efter Første Verdenskrig bosatte sig i Hammelev, hvor han havde været krigsfange.²⁰⁴ Han var født i Ukraine i 1890 og uddannet som pelsmager. Dette erhverv kunne han ikke bruge i Sønderjylland, hvorfor han søgte og fik en plads som fodermester. På gården arbejdede en pige fra Aabenraa, som han i 1923 giftede sig med. Han var da 33 år og havde opgivet at vende hjem til Rusland, "fordi alt var så usikkert der". Han var analfabet og håbede inderligt, at der kunne ændres på dette i hans nye fædreland: "I min ungdom i Rusland lærte ingen jævne folk at læse. Da jeg blev krigsfange, var der ingen tid, og endnu mindre tid fik jeg efter 1920, da jeg blev fodermester. Jeg arbejdede hele dagen, hele ugen, hele året. Der var ganske vist 3-4-5 frisdage om året, men det var for kort tid til at lære at læse på."²⁰⁵

Ægteparret Kalika's største sorg var, at de mistede tre børn. Det første barn døde af strubehoste som trekvartårig, det næste af slim i lungerne i halvársalderen. "Vi boede jo ret fugtigt og dårligt sammenlignet med i dag". Efter det andet barns død blev hans kone helt grå af sorg på nogle få dage. Senere fødte hun et dødfødt barn nogle måneder for tidligt. Først adskillige år senere fik de et barn, der kunne overleve trods hyppige sygdomme. "Vi passede 37 køer, 100 ungkreaturer, 23 grise og 2 søer. Om sommeren skulle vi også i roerne. Det var hårdt oven på det andet. Drengen måtte kravle bag os i roerne i al slags vejr, og han voksede op i stalden. Vi havde ingen tid til ham!"

Efter 10 år som fodermester flyttede Kalika i 1936 til Aabenraa. Han havde forinden meldt sig i fagforening og håbede, at det ville være muligt at få arbejde. Hans varmeste ønske var at få søndagsfri. Hele sit hidtidige liv havde han arbejdet året rundt, og han så frem til søndagsfriheden som det store gode ved at være byarbejder. Men han kom til at gå langt efter arbejde under besættelsen, 12 km to gange dagligt. "Efter en sådan dag er man træt og ødelagt, og der er ingen kræfter til at læse". I 1949 døde hans kone, kun 52 år gammel. "Det var vistnok af slid og anstrengelser. Hun var i hvert fald ikke stærk nok. Det var hårdt, men i dag er jeg kommet over det. Senere havde jeg efterhånden tre husbestyrerinder. De ville alle giftes med mig. Når jeg ikke ville, gad de ikke gøre rent".

Kalika endte sine dage på plejehjemmet Grønnegården i Aabenraa, hvor han i 1975 berettede om sit bevægede liv til forfatteren. På spørgsmålet om, hvorvidt han glædede sig over at have valgt Danmark som sit nye fædreland, sagde han: "Det kan jeg ikke svare på. Jeg kender ikke noget til Rusland og ved ikke, hvad der ville have været bedst for mig. Livet her har været surt - arbejde hele tiden, tre børn døde, konen blev grå. Jeg er stadigvæk analfabet; der har aldrig været stunder til at læse. Ja, livet var surt, og nu er det snart forbi."²⁰⁶

Mange af de russere, der bosatte sig i Nord-slesvig, havde samme udgangspunkt som Kalika; men en del var heldigere med deres kontakter til danske familier og blev hjulpet på vej ind i det danske samfund. Mange af skildringerne om dem, det er gået godt for, er fra danskere, og disse beretninger må derfor tages med et vist forbehold. De giver dog et fingerpeg om, at tilværelsen her nok har været tålelig for de fleste.



Blandt de krigsfanger, der valgte at blive boende i Danmark, var der en del, som ikke blev integreret i det danske samfund. Andrei Floderow synes at være blandt disse. Før sin død i 1965 havde han anmodet om at blive begravet blandt sine kammerater fra Første Verdenskrig i gravlunden ved Løgumkloster. (Foto Hans H. Kristensen. Museet på Sønderborg Slot)

Fra Gram fortælles om en af dem, der blev hos sin arbejdsgiver efter krigens afslutning. "Vi havde en russer, der hed Koleda, som blev gift, mens han var hos os. Hans brud var en belgisk pige, Ditte, der havde haft den frygtelige skæbne, at hun simpelthen var blevet taget til fange af tyskerne, engang hun skulle gå et lille stykke vej derhjemme. Man røvede så bare sådan en ung pige og sendte hende hen, hvor der var brug for

arbejdskraft. Nu var hun havnet hos os og blev gift med Koleda. Hun var et livskraftigt og muntert menneske, og det blev et meget lykkeligt ægteskab. Vi bevarede forbindelsen med dem, så længe de levede."²⁰⁷

Flere russere giftede sig med andre fremmede, først og fremmest polske kvinder, hvoraf der var en del som fremmedarbejdere i teglindustrien og inden for landbruget. I Mjolden bosatte en indvandret polsk roearbejderske og en tidligere russisk krigsfange sig. Kvinden, Marie Bostowganow, har fortalt om deres slidsomme liv.²⁰⁸ Hun arbejdede først i roemarkerne på Lolland; senere blev hun tjenestepige og fik ansættelse i Sønderjylland:

"Jeg fik en plads i Høgslund, kom derfra siden til Landeby ved Løgumkloster, hvor jeg så i flere år var hos en gårdmandskone, der var enke, og hvor jeg havde det godt, men der skete så det, at hun giftede sig med en tysk underofficer, der var blevet tilbage i landsdelen efter krigen. Dette giftermål vendte op og ned på det gode forhold, der ellers havde været, og jeg foretrak at skifte plads. Personligt skibbrud havde jeg dog også lidt! Min kæreste, en landmand, forsvandt pludselig ud af min tilværelse. Siden blev jeg alligevel gift, og det var gennem et mærkeligt skæbnespil. Jeg er fra Polen, min mand er fra Sibirien, og vi traf altså hinanden her i Sønderjylland. Min mand var havnet her som russisk krigsfange. Han var skrædder af profession og havde fundet sig arbejde i Løgumkloster. Gift blev vi dog slet ikke med det samme. Vi havde ikke meget, som vi kunne stifte hjem på, og jeg tog derfor en plads som husbestyrerinde i Fiskholm ved Arrild, og skæbnen greb atter ind: En her i Mjolden boende kone besøgte en gang imellem noget familie der, og hun syntes, at vi skulle komme til Mjolden,

hvor der godt kunne blive noget arbejde til en skrædder. Min mand rejste først. Han fik ophold hos Nissen, Aaskov, der nu er død, men hans enke lever stadig. Herfra gik han ud i hjemmene og brugte sit håndværk. Da mit fæstemål i Fiskholm var udløbet, fulgte jeg efter, og vi fik en lille lejlighed hos Karoline Memborg, og så tog vi fat..

Vi kendte kun arbejde, og ingen af os var bange for at tage fat, stærke som vi var. Mens vi var yngre, gik ingen af os af vejen for noget. Vi ville være selvhjulpne mennesker. Da Karoline Memborg døde, fik vi tilslaget på hendes hus for 1.200 kr., men da så huset heller ikke ud, som det gør nu. Vi har i årenes løb gjort meget ved det. Vort mål har altid været fremgang, selv om det betød både slid og slæb. Det blev også til lidt landbrug. Begyndelsen blev gjort med to høns, som min mand hentede på cykel i Kløjning, og dem lavede vi "hønsehus" til i havediget. De to høns blev til flere. Der kom et svin, en ko, en ko mere, og vi lejede præstegårdsjord, byggede stald og udhus. Hest fik vi også, og en dag - det var endda midt i tredivernes landbrugskrise - købte vi en fenne i nærheden af hjemmet, og den kunne vi betale kontant, selv om 2.000 kr. dengang var mange penge. Vi har jo i årenes løb begge gået ud. Min dagløn var længe kun 3 kr., men vi var sparsommelige, og eftersom min mand om sommeren gik på arbejde, f.eks. vejarbejde, og om vinteren tjente en del ved sit håndværk, så havde vi mulighed for at lægge penge op, også selv om vi ofrede en hel del på huset, og vi var glade hver gang, vi kunne gøre det."²⁰⁹

Nicolai Kuzunissoff var født i 1899 i Kazakstan nær den indiske grænse. Han blev bankuddannet og kom til at aftjene sin værnepligt i Sct. Petersborg i 1912. I 1914 brød krigen ud, han

blev taget til fange og kom via flere fangelejre til Egen på Als. Her blev han - efter et mislykket flugtforsøg under krigen - indtil 1922. Så valgte han at forsøge at vende hjem til Kazakhstan. Han kom dog ikke længere end til Moskva. Borgerkrigen var endnu ikke afsluttet, og han kunne ikke komme gennem fronten. Nicolai rejste da den lange vej tilbage til Als og blev nogle år senere gift med en pige, han kendte fra den gård, hvor han havde været krigsfange. Han blev arbejdsmand, først hos en bygmester og siden på Danfoss, som i slutningen af 1940-erne ekspanderede kraftigt og havde brug for flittige og nøjsomme folk som Nicolai. Han fik med sin kone et lille hus bag Egen kirke og var tilfreds med sit nye fædreland.²¹⁰

En anden russer, som bosatte sig på Nordals, var også først en tur tilbage i sit fædreland. Om ham fortæller en bekendt: "Han kom på hjemvejen til Petrograd og så, at græsset voksede i gaderne. Han vendte om, blev senere gift med en alsisk pige og fik tre børn, en pige og to drenge. I Rusland var han uddannet bankmand; her kunne han gøre sig nyttig som landarbejder og kom ikke ud over de rent arbejdendes kår. Hans sønner er nu ingeniører, den yngste underviser i Drakenfly i Karup, og et barnebarn er student."²¹¹ Kun de færreste af krigsfangerne oplevede dog at se deres børn eller børnebørn foretage en sådan social opstigen.

Der kan også være grund til at omtale Chazadur Enok Arsenianz, der kom fra Armenien til fangelejren i Vilsbæk. Han valgte at blive i landsdelen efter 1918 og sikrede sig arbejde i Kliplev sogn, hvor han traf sin kone. Datteren Anne fortæller herom:

"Min far var fange i en lejr i Vilsbæk, hvorfra fanger blev sendt til gårde og godser for at del-

tage i landbrugsarbejdet. De fleste steder blev de behandlet tåleligt. Med den tyske revolution i november 1918 kom friheden til krigsfangerne. Det må have været en ejendommelig fornemmelse pludselig at være fri i et fremmed land, uden midler og blandt en befolkning, hvis sprog de ikke talte. Chazadur længtes hjem, ligesom andre krigsfanger, men hans far skrev til ham fra det krigsramte Armenien: "Hvis du har det godt, hvor du er, så bliv."

Hele hans kapital var hans fangetøj og hans snilde hænder. Han var dygtig til mange ting, en slags multihåndværker, skønt hans egentlige fag var skomageriet. Chazadur sikrede sig til at begynde med arbejde ved landbruget, og på Holmgård i Kliplev sogn traf han sin kone. De blev gift i 1930, og jeg er født i 1929. Min far skulle skaffe papirer hjemmefra, og det var ikke så let. Så derfor kom jordemoderen før præsten. Han var en meget flittig mand, og for det meste var han sin egen arbejdsgiver. Han drænedes marker, gravede tørv, satte stendiger og meget andet. Mange havde bud efter ham, når noget skulle laves godt.

I en del år brevvekslede min far med sit hjem i Armenien på armensk og med brug af det alfabet, man har der. Når han skrev hjem, kunne vi mærke, at han blev lidt vemodig stemt, og han ville ikke forstyrres, når han skrev. Han var meget sparsommelig og købte da også senere et hus. Han hverken drak eller røg, og han var en smule påholdende, men vi fire piger har aldrig manglet noget."²¹²

Chazadur Arsenianz døde i 1982, halvfems år gammel, uden at have set familie og hjemstavn igen efter at have forladt den i 1914 på zarens bud. Chazadur fik et nyt fædreland ved at blive boende i Sønderjylland.

Det samme gælder en af hans landsmænd, Trofim Ognew fra Sibirien, som i 1974 fortalte om sin omskiftelige skæbne:

"Jeg er født i landsbyen Matusova ved Amurfloden i nærheden af byen Chita i Sibirien. Min far havde en landejendom, der var på 500 tdr. land, og på gården var der 80 malkekøer foruden 25 arbejdsheste. Jeg blev uddannet ved landbruget, men det blev ikke drevet på samme måde som her i Danmark. Når vi tog ud på markerne, var det ikke som nu, hvor man tager hjem til middag og så tager ud for at arbejde videre. Vi kørte ud på markerne med hestevogn, og efter vognen var der bundet en ko, ligesom vi havde sække med tørret brød med samt et telt. Markerne lå langt væk fra gården, derfor slog vi ved ankomsten teltet op og begyndte at arbejde. Vi overnattede der og fik frisk mælk fra koen og spiste det tørrede brød. Kødet skaffede vi os ved at jage, indtil vi efter nogle dage vendte hjem. Det var ikke så helt ufarligt at drage langvejs hjemmefra, hvad enten man skulle på arbejde eller til marked i Chita. Det skete jo, at man mødte ulve, så man var nødt til at være bevæbnet, så man kunne skyde, inden de gik til angreb.

1912 blev jeg så soldat; det blev regnet for en ære. Det betød jo, at man efter hjemkomsten blev fri for at betale skat og ligeledes for det pligtarbejde, som folk skulle udføre på de egne, f.eks. vejarbejde. Jeg var ikke færdig med tjenesten, før krigen brød ud i 1914, og blev sendt til fronten. Jeg var kavalerist i den sibiriske armé. Efter 7 måneder som frontsoldat fik jeg et skud i knæet og blev taget til fange.

Tyskerne gik stadig frem mod øst, og vi fanger blev taget med. Så skete det, at russerne åbnede ilden mod os med maskingeværer. Næsten alle tyskerne og flere af mine medfanger blev

dræbt. I al det virvar, der opstod, opdagede jeg en medfange, en underofficer. I nærheden stod et par af tyskernes opsadlede heste, dem kom vi op på, og så gik ridtet mod øst. Men her blev vi modtaget med stor skepsis; man havde fratrækket os vore uniformer og givet os noget gammelt tysk tøj på, og vi kunne heller ikke løsenet. Man var bange for, at vi var spioner, og først efter flere dages undersøgelser blev vores identitet fastslået, hvorefter vi begge fik tilkendt en udmærkelse og otte dages orlov. Så kom vi tilbage til vores gamle enhed, hvor vi blev modtaget med glæde. Man havde troet, vi var døde, og stor var også forbavselsen over, at vi havde vores ører, næser og fingre. Det var nemlig blevet fortalt, at det skar tyskerne af deres fanger.

Jeg kom bagefter tilbage til fronten og blev atter såret og taget til fange og kom på lazarettet i Mecklenburg. Man fratrek os alle vores ejendele, men jeg var så heldig at kunne gemme en lille læderpose med 100 rubler, som var mig til megen gavn, da marken kun var det halve værd. Det var i 1915. Fangetransporten gik senere til Flensborg, hvor man end ikke havde plads til os, og vi blev alle anbragt i arresten.

Herfra blev vi fordelt til forskellige bønder, for mit vedkommende til en gårdejer i Ravsted ved Hjorkær. Her havde vi det ikke godt og fik en meget dårlig kost, måtte tillige arbejde meget hårdt, det var altså meget dårligt. Men så kom vi væk derfra, og jeg kom til gårdejer Christian Hansen i Hydevad ved Hellevad, her var det lige det modsatte. Vi kom skam med ind til bordet, når der skulle spises, og vi fik dejlig mad, det var som at komme til paradiset. En rigtig ren, hvid seng og de sørgede for, at vi fik tobak. hele familien var gode mod os russere, men vi forstod ikke hinandens sprog, så det hele foregik ved tegn-



Russeren Apuschkin giftede sig med en dansk pige og slog sig ned i Lydersholm. Han ses her foran sit lille hus sammen med sine børn. (Museet på Sønderborg Slot)

sprog, men efterhånden fik jeg også lært lidt tysk, så jeg kunne gøre mig forståelig. Landarbejdet var her meget anderledes, end det jeg var vant til, mere moderne. Vi kendte ikke til mejerier og havde selv lavet vore mælkeprodukter, og landbruget blev drevet med maskiner, som vi selv hjemme havde lavet med håndkraft.

Ved krigens afslutning var vi frie mennesker uden bevogtning og kunne gå, hvorhen vi ville. Jeg havde lært en ung pige at kende, hun hed Lydia Buss og var fra Ukraine. Vi blev gift, og jeg fik plads hos en gårdejer i Brunde som karl. Det var en dårlig plads; jeg kan huske, at vi engang fik hvidkålsbudding fyldt med orm. Vi kom lidt

pludselig væk, for min kone og jeg havde gæster første påskedag, så ville gårdejeren have, at jeg skulle arbejde som sædvanlig, hvilket jeg nægtede, og jeg fik min afsked med tre dages varsel. Bagefter ville han have, at jeg skulle blive, men jeg havde fået plads på Skovgård som forkarl, fire eller seks kroner pr. dag, samt to ltr. mælk og fri lejlighed. Jeg skaffede mig senere arbejde på Fredenshøj teglværk. I ni år kørte jeg så sten fra Fredenshøj teglværk rundt om i Aabenraa by. Siden 1958 har jeg været dansk statsborger og har altid været glad for at bo i Danmark, men har desværre aldrig lært sproget; det er blevet til en blanding af tysk og dansk.



Timofej Tcherkewitsch stammede fra Ukraine og blev lagerarbejder på Sydfyn. Han blev gift med en fynsk pige og blev godt integreret i det danske samfund. Her ses han med kone, søn og børnebørn på udflugt til Lyø. (Museet på Sønderborg Slot)

I Rusland gik jeg i skole i tre vintre. Skolegangen var frivillig, og det er den eneste skolegang, jeg har fået. Praktisk har vi klaret os godt, alle børnene er godt i vej, og jeg har i tidens løb bygget fire huse i Kolstrup, tre har jeg solgt, men det fjerde beholdt jeg, og jeg bor her endnu.²¹³

Denne positive skildring af tilværelsen i Sønderjylland efter 1920 er givet af Trofim Ognew, da han var 83 år. Der er næppe tvivl om, at han var glad over at være blevet i Danmark og stolt over at have klaret sig i den nye tilværelse.

Samtidigt bør det imidlertid nævnes, at skildringen lyder knap så positiv, når hans søn og svigerdatter fortæller.²¹⁴ De kan berette om, hvor

svært det er som medlem af en indvandrerfamilie at blive fuldt optaget i det danske samfund og om den nedvurdering af fremmede, som findes hos mange danskere.

Det var ikke blot i Sønderjylland, men også på Sydfyn, at enkelte krigsfanger forsøgte at blive boende. Fåborg blev således den nye hjemby for Timofej Tcherkéwitsch, født i 1893 i Voitovka i Ukraine. Han blev taget til fange af østrigerne i 1917 og sad først 9 mdr. i fangelejr i Østrig. Derpå blev han sendt til Parchim i Mecklenburg, hvor forholdene var meget ringe; især var kosten elendig. Herfra sendtes Tcherkéwitsch til Nord-slesvig og fik arbejde i Ullerup på Sundeved:

"Bonden hed P.L.; ham var der ikke meget ved. Der var f.eks. en aften, hvor jeg holdt fyraften kl. 19. Det var åbenbart for tidligt. Ham bondemanden kom og stak til mig. Så slog jeg igen og sagde noget skidt til ham - på tysk. Vi røg i totterne på hinanden, og det endte med, at jeg gik op i barakken, hvor vi sov. "Hvorfor kommer du alene?" sagde vagtmanden. Jeg forklarede ham, hvad der var sket. Så tog han kanonen på nakken og gik med mig ned til bondemanden. Jeg fik min aftensmad, som han ellers havde nægtet mig.

"I dag vil jeg ikke ned til P.L.", sagde jeg næste morgen, da vi fanger skulle fordeles til markarbejdet. Men debatten blev kort. Jeg kom straks i kasjotten. "Er du slet ikke sulten?", sagde vagten på femtedagen. Det kunne jeg ikke nægte. "Så kan du blot gå ned til bondemanden igen". Så bad jeg ham holde kæft - på russisk!

Men resten af krigen tilbragte jeg hos en mere venligsindet bondemand. Da krigen endelig var slut, hyrede vi en fiskerbåd for 600 mark og blev sejlet til Ærø. "Hvor kommer I fra, og hvor skal I hen?" spurgte en landmand forundret, da han så os fire, uvaskede fyre. "Vi skal til Danmark", svarede vi. Han bød os med hjem til gården, hvor vi blev vasket og fik al den mad, vi kunne tygge i os. Efter lægeundersøgelser blev vi sendt til en opsamlingslejr i Viborg, og her skiltes vi.

Mine kammerater ville hjem til Rusland. Det ville jeg ikke, fordi jeg i mellemtiden havde skrevet til min bror, og han fortalte, at hvis jeg kom hjem igen, så ville jeg få en kanon på nakken og igen indlemmet i militsen. Jeg syntes, at jeg havde set kanoner nok. Jeg valgte et tilbud om arbejde på en gård i Horne. Gennem barber Poffler fik jeg arbejde på Ebberødsholm. Der var jeg i fem år. Så kom jeg på tapetfabrikken i Fåborg.

Der var jeg i 38 år og traf min kone der iøvrigt.

Vi har gennem årene haft det dejligt sammen, og jeg har haft et lykkeligt liv som dansk statsborger. Kun sjældent har jeg tænkt over, at i stedet for at være lagerarbejder i Fåborg kunne jeg have været landmand i Voitovka i Ukraine.²¹⁵

Timofej Tcherkéwitsch er et eksempel på en tidligere russisk soldat og krigsfange, som helt og holdent blev dansker, og som ikke mener at have oplevet diskriminering. Han blev far til fire børn og en lykkelig og tilfreds dansker. På spørgsmålet, om han havde fortrudt, at han var blevet i Danmark, svarede han i et avisinterview på sin 75 års fødselsdag: "Nej, nej da. Her har jeg haft det godt. Og jeg har ingen som helst forbindelse med mit fødeland mere. Mine forældre var døde, da jeg blev indkaldt til soldatertjenesten i 1914, og efter Anden Verdenskrig er al forbindelse med min familie i Rusland ophørt."²¹⁶

Som det fremgår af disse beretninger, er det umuligt at give et entydigt billede af, hvorledes de tidligere krigsfanger blev integreret i det danske samfund. Positive og mere negative beskrivelser veksler med hinanden, og billedet er lige så broget, som folk er forskellige. Men med forsigtighed kan det udledes, at det kun er russere og andre nationaliteter fra zarriget, som er blevet boende i landsdelen efter krigen. Indenfor denne gruppe har forbløffende mange har klaret den store omstilling fint, og hovedparten af anden og tredje generation synes at være så godt tilpasset, at de forbavses over spørgsmål om deres rødder og nationale identitet.

Sammenfatning

Krigsfanger som fremmedarbejdere og flygtninge

Krigsfangernes forhold er skildret i to hovedafsnit, som dækker dels Nordslesvig, dels Danmark. Denne opdeling afspejler to helt forskellige situationer. I Nordslesvig var der tale om krigsfanger, der anvendtes som fremmedarbejdere uden deres eget ønske. I Danmark var de samme folk militærflygtninge efter eget valg. Der er dog et væsentligt fællestræk: For myndighederne i Tyskland såvel som i Danmark var krigsfangerne ikke blot overlevende kanonføde, der skulle opbevares en vis periode. De kunne også tjene andre og meget jordnære formål i begge lande.

I Tyskland forsøgte man at udnytte deres arbejdskraft mest muligt, og krigsfangerne kom til at spille en ikke ubetydelig rolle i den tyske krigsøkonomi. Landråd von Schönberg i Sønderborg fremhævede krigsfangernes betydning for folkeernæringen,²¹⁷ og denne positive vurdering af krigsfangernes indsats deltes af de øverste, militære myndigheder:

General Ludendorff, der var stabschef på østfronten i 1914-16 og var med til at tilfangetage flere hundrede tusinder russiske soldater, mente, at krigsfangerne var et stort plus for den økonomiske struktur i Tyskland.²¹⁸ I sine krigserindringer, der udkom i 1919, udtrykker Ludendorff sig således: "For vores hele krigsøkonomi var fangerne af allerstørste betydning; uden det store

antal russere, som vi tog til fange på østfronten, ville vores næringsliv ikke have været i stand til at holde sig oppe."²¹⁹

I Danmark indgik hjælpearbejdet over for de fra Tyskland flygtede krigsfanger som en mindre del af et stortilet, humanitært hjælpearbejde, der rettede sig mod krigsfanger fra begge de krigsførende parter. Krigsfangerne var således ikke et mål i sig selv, men vel mere et middel til at legitimere den danske neutralitet og give manøvfrihed og sikkerhed over for de krigsførende lande.²²⁰ Denne mere langsigtet politik var ikke kendt i den danske befolkning, hvis holdning over for krigsfangerne synes at være bestemt af humanitære motiver.

I Nordslesvig - som i det øvrige tyske rige - var krigsfangerne en form for fremmedarbejdere, der under ingen omstændigheder måtte integreres i lokalbefolkningen. I Danmark var de statspolitiske flygtninge, som myndighederne gerne så afsondret fra lokalbefolkningen for at undgå "politisk smitte". I begge tilfælde overtrådte lokalbefolkningen bestemmelserne om begrænset samkvem med de fremmede.

Undersøgelsen har tillige vist, at skriftlige kilder, især de preussiske myndighedsarkiver, ikke er tilstrækkelige til en dækkende beskrivelse af krigsfangers forhold. Kun ved at sammenholde de mundtlige kilder - der ganske vist er fra nyere

tid - med de samtidige, skriftlige kilder og sup- plere disse med et omfattende materiale af foto- grafier og genstande i privateje har der kunnet gives en nogenlunde dækkende skildring af krigsfanger som fremmedarbejdere og flygt- ninge.

Fremmedarbejdere i Nordslesvig 1915-20

Den vigtigste konklusion er påvisningen af, at det nordslesvigske samfund i en svær nødsitua- tion var i stand til at klare tilstedeværelsen af tu- sindvis af fremmedarbejdere, uden at der var nævneværdige sammenstød eller tilløb til frem- medhad. Dette kan nok overraske i dag, hvor til- stedevarer af forholdsvis færre indvandrere og flygtninge undertiden giver anledning til sam- menstød med dele af befolkningen, og hvor fremmedangst udtrykkes både direkte og indi- rekte i den offentlige debat.

Det vil derfor være rimeligt at overveje, om der er nogle almene tendenser og træk i udviklin- gen i årene fra 1915 til 1920, som vi kan udlede og bruge i dag. Det er imidlertid svært at afgøre, fordi der i perioden 1915-20 i Nordslesvig var en række specielle forudsætninger for det gode for- hold til de fremmede, og disse forudsætninger kan vi ikke - og ønsker vi ikke - at genskabe i dag.

Den vigtigste forudsætning for den gode ud- vikling 1915-20 var, at krigsfangernes arbejds- kraft af den lokale befolkning oplevedes ikke blot som et bidrag til, men som en helt nødvendig betingelse for opretholdelsen af landbrugspro- duktionen. Herved blev en række traditionelle barrierer nedbrudt, og de fremmedes arbejde blev modtaget med taknemlighed. Disse forud-

sætninger er ikke til stede i dagens Danmark, hvor den enkelte lønarbejder tværtimod kan føle frygt for, at de fremmedes tilstedeværelse for- øger arbejdsstyrken så meget, at det bl. a. får konsekvenser i form af større ledighed og større pres på uddannelser og boliger.

I perioden 1915-20 var mandlig arbejdskraft en stor mangelvare overalt i de krigsførende lande, og tilbuddet om at få krigsfangerne som billig arbejdskraft blev derfor velvilligt modta- get hos de fleste. Krigsfangerne ydede et ikke uvæsentligt bidrag til at skaffe flere ressourcer, hvad enten det var i form af landbrugsprodukter, industrivarer eller ved at skaffe forbedret land- brugsjord. Den løn, de fik, var beskeden sam- menlignet med den normale løn på landet i denne periode, og den strengt afmålte kost betaltes af regeringen. Herved tærede de fremmede ikke mærkbart på de små beholdninger, som befolk- ningen selv rådede over. Krigsfangerne tog ikke - og fik ikke - noget på andres bekostning, tvært- imod gav de befolkningen, især kvinderne på landet, en tiltrængt aflastning for det hårdeste arbejde.

Regeringens talrige forordninger og lokal- myndighedernes rigoristiske cirkulærer gav ho- vedparten af den nordslesvigske befolkning en følelse af, at krigsfangerne ikke blev rimeligt be- handlet. Regeringens udgangspunkt var, at krigs- fangerne var fjender, og at de ikke måtte behand- les bedre end de tyske soldater ved fronten eller i de allierede landes krigslejre. Derimod var grundsynet hos de fleste i lokalbefolkningen, at alle, der i en husstand ydede et stykke hårdt ar- bejde, skulle have en rimelig påskønnelse herfor. Derfor måtte der opstå et svælg mellem myndig- hedernes og lokalbefolkningens holdninger, og dette kom krigsfangerne til gode.



I mange tilfælde opstod der et nært forhold mellem krigsfangerne og deres værtsfamilier. Dette bekræftes af talrige mundtlige beretninger og et stort antal fotos. Selvom det var forbudt at lade sig fotografere med krigsfanger, skete det meget hyppigt. Her er en scene fra Hans Eriksens gård i Almsted med russiske fanger, bedstemoderen med et barnebarn og en ung pige. (Museet på Sønderborg Slot)

Den nordslesvigske befolknings anstændig- hed over for de svagt stillede krigsfanger, som var kommet i deres varetægt, kan kun aftvinge beundring og respekt, og det bør erindres, at på dette tidspunkt var det oftest kvinderne, som rå- dede i familien og bestemte arbejdsvilkår og livsform for husstandens medlemmer.

De ovenfor nævnte forhold er det ikke muligt at jævnføre med nutiden. Men en af de vigtigste erfaringer, som kan udtrages af de mange beret- ninger, kan måske overføres på nutidige forhold: Det var ikke den nationalitet blandt krigsfanger-

ne, som stod nordslesvigerne nærmest med hen- syn til sprog og religion - nemlig englænderne - der blev bedst accepteret og integreret. Det var derimod de russisk-ortodokse, slavisk-talende russere, som for en stor dels vedkommende var analfabeter, der blev de populære fremmedar- bejdere. Det er også denne gruppe, som endnu i dag huskes og omtales med interesse og varme af de sønderjyder, som har haft kontakt med krigs- fanger. Forklaringen herpå ligger i flere for- hold:

I den særlige nødsituation, der opstod 1914-

Russen beim Essenholen



En meget væsentlig årsag til de russiske fangers tilfredshed og villighed til at arbejde var de overfyldte fangelejre, de kom fra. Her er et tysk foto, der skal vise, at russerne får føde nok. Mange var imidlertid udhungrede ved ankomsten til Nordslesvig. (Museet på Sønderborg Slot)

20, kom erhvervsmæssig lighed til at betyde mere end sprogligt eller religiøst slægtskab. De fleste russere var landbrugere. De havde været slettebønder i et sletteland. De var vant til at omgås husdyr og til at arbejde hårdt i markerne. Dette forstod nordslesvigerne at værdsætte i en periode, hvor størstedelen af befolkningen i Det tyske Rige sultede, og alle fødevarerproducenter var undergivet skrappe restriktioner.

Der var imidlertid også en del håndværkere blandt de russiske krigsfanger, f. eks. snedkere, skomagere, glaspustere, slagtere, buntmagere og skræddere. Der er ikke konstateret nogen forskel på de russiske håndværkeres og de russiske bøn-

ders popularitet. Nogle af de sønderjyder, der har haft nær kontakt med allierede krigsfanger, har prøvet af forklare befolkningens gode forhold til de russiske fanger med vendinger som: "De andre var så fremmede, men russerne, de lignede jo os" eller: "Russerne var vi så glade for, fordi de mindede os om os selv, da vi var yngre. De kunne blive tossede eller blive så glade, så glade. De knoklede løs i marken og spillede harmonika, så de svedte. Sådan har befolkningen nok også været her i Nordslesvig før alle de krige, sprogkampe og alle industrierne i byerne." En anden sønderjyde udtrykker sit syn således: "Russerne, de var som os selv."²²¹

Disse udtalelser går ikke blot på den materielle lighed, men også på en mere udefinerlig samklang mellem de to nationaliteter eller to grupper mennesker. Det er imidlertid umuligt at sige, hvor udbredt følelsen af overensstemmelse mellem russisk og sønderjysk sindelag og folkelønne har været.

Medvirkende til russernes popularitet har også været, at de synes at have haft et meget afslappet forhold til myndighedernes restriktioner og med stor lyst har bistået den sønderjyske landbefolkning i omgøelse af en lang række af fødevarerestriktioner. De fælles lovovertrædelser har fremmet følelsen af skæbnefællesskab og solidaritet mellem de fremmede og deres arbejdsgivere.

En af de vigtigste grunde til russernes popularitet synes imidlertid at kunne findes i en enkelt faktor: deres egen tilfredshed. Mange arbejdsgivere fremhæver, at de russiske krigsfanger var meget trofaste og meget glade for at være hos dem. Der er tilsyneladende sket en vis "afsmittning" af denne positive indstilling fra fremmedarbejderne til arbejdsgiverne. Vigtigt er det især, at russernes forventninger til tvangsarbejdet og arbejdsmiljøet var meget små. Flere russere har fremhævet, at de under rejsen fra fangelejrene var forberedt på noget endnu værre, og derfor blev de så glædeligt overrasket. Russerne kom fra et land med livegenskab og vilkårligt, despotisk styre. De havde oplevet zardømmets begyndende undergang i den håbløse krig. Fra de overfyldte fangelejre i Mecklenburg kom de nu til det ikke-udsultede Nordslesvig. Her var arbejde af en rimelig sværhedsgrad og tilstrækkelig føde plus en dagløn - omend den var meget beskednen.

Derimod synes mange af franskmændene, belgierne og englænderne at have været klar over



Kurv flettet af russeren Peter, der arbejdede i Ketting. Han knyttede kontakt til mejeribestyrelserens sønner og kom i deres hjem. Som en tak for den modtagne gæstfrihed flettede han denne halmkurv til mejeribestyrelserens kone. Mange lignende arbejder i halm og i glasmosaik er endnu bevaret. (Privateje)

deres rettigheder som krigsfanger i henhold til Haag-konventionerne om landkrig af 1899 og 1907.²²² Disse soldater var ikke særlig taknemmelige over at udføre arbejde til en betaling, der var i strid med de internationale aftaler, ligesom deres indkvarteringsforhold også var det. Ironisk er det på sin vis, at Haag-aftalerne om krigsfangeres behandling især var et resultat af den russiske zar Nicolaj II's initiativer,²²³ og netop de russiske krigsfanger synes at have været helt uvidende om deres rettigheder. Haag-konventionen af 1899 om landkrig var blevet bekræftet og revideret i 1907, og den var ratificeret af såvel Tyskland som Rusland, England og Frankrig.

Af en dansk undersøgelse fra 1960-erne af fremmedarbejderes forhold til værtslandet og dets befolkning fremgår, at fremmedarbejderes tilfredshed i høj grad bestemmes af deres forventninger til værtslandet.²²⁴ Dette bekræftes til

fulde af forholdene i Nordslesvig. Desuden viser undersøgelsen en vis sammenhæng mellem det at tale dagligt sammen med og det at have et positivt forhold til fremmedarbejderne. Også dette kan overføres til Nordslesvig, og hverken her eller i den omtalte undersøgelse er der fundet nogen sammenhæng mellem at have en positiv holdning til gæstearbejderne og kendskab til deres sprog.²²⁵

Flygtninge i Danmark 1915-20

Hvis vi vender os til udviklingen i Danmark 1915-20 og ser på, hvorledes de danske myndigheder klarede det flygtninge-problem, som opstod her, synes billedet at være mere kompliceret end i Nordslesvig. I de første krigsår blev de allierede krigsfanger modtaget med stor åbenhed. Hovedparten blev hurtigt hjemsendt til deres fædreland, mens en mindre del fik beskæftigelse, først og fremmest inden for landbruget. Det humanitære hjælpearbejde, som den danske stat havde påtaget sig over for syge krigsfanger nød betydelig popularitet og opbakning i befolkningen, hvor der ikke synes at have været modvilje over for de fremmede, som kun skulle være på et kortere ophold i landet.

Denne positive situation ændredes imidlertid fra 1917, da antallet af flygtninge voksede stærkt, og de danske myndigheder indførte skærpet kontrol med indrejse og pas-krav. For alle, der ønskede at krydse grænsen, blev situationen nu besværlig. Dette gjaldt ikke blot flygtende krigsfanger, men også tyske desertører og mange dansksindede nordslesvigere, der var vant til at have nære kontakter nord for grænsen. Ingen af disse grupper havde mulighed for at få de tyske myndigheder til at udstede pas.

Efter oktober-revolutionen i 1917 voksede antallet af flygtende russere, og det flerdobledes efter den russisk-tyske separatfred i Brest-Litovsk i marts 1918. I takt med forøgelsen af antallet af flygtninge og udbredelsen af bolsjevikiske sympatier blandt disse, forsvandt mange danskeres positive holdning til disse flygtninge. Det kan heller ikke undre, at mange frygtede, at flygtningene ville blive konkurrenter på arbejdsmarkedet og ikke mindst, at de ville udbrede "den røde smitte" til danske arbejdere.

Efter det russiske gesandtskab havde lukket pengekassen, udfoldede de danske myndigheder store anstrengelser for at undgå at få russiske flygtninge ind i landet. Den tidligere åbne dørs politik blev nu vendt til klar afvisning, såfremt en række betingelser ikke var opfyldt. Begrænsningen i retten til at færdes frit over grænserne ophævedes efter krigen, men genindførtes fra 1926. Den nutidige danske flygtninge- og fremmedpolitik har således sine rødder i perioden 1914-18.²²⁶

Selvom det ikke var uden problemer at huse flere tusinde militærflygtninge, forløb denne del af det danske humanitære hjælpearbejde dog på tilfredsstillende vis både for flygtningene og myndighederne. Klager over kosten og opholdet i lejrene var forholdsvis få; flertallet synes at have været tilfredse med den behandling, de fik, og en række flygtninge gav ved afrejsen eller efter hjemkomsten udtryk for taknemlighed over for Danmark i almindelighed og forskellige danske hjælpere i særdeleshed.

En medvirkende årsag til, at det gik så forholdsvis let at huse så mange flygtninge, må søges i den ret udbredte tyskfiendtlige holdning i befolkningen. De allierede soldater repræsenterede ikke fjenden. Selvom de på væsentlige kul-



Gravsten på Broager Kirkegård over en hviderusser, der blev boende i landsdelen. I 1932 købte han en landejendom med Lydia Buss, hvis forældre var flygtet hertil fra Ukraine under krigen. Kalinovski opnåede aldrig at få dansk statsborgerskab. (Foto Hans H. Kristensen. Museet på Sønderborg Slot)

turelle områder var forskellige fra danskerne, blev de ikke opfattet som en trussel over for danskheden.

Det billede, som undersøgelsen har frembragt af krigsfanger som fremmedarbejdere og militærflygtninge, fremtræder overvejende positivt. Det var muligt at leve anstændigt sammen uden større sammenstød eller udbrud af fremmedhad til trods for verdenskrigen og en stærk nationalisme, ofte forbundet med chauvinisme. Krigsfangerne vendte hjem til deres fædreland i løbet af 1918-19, men en del forsøgte - trods borgerkrig og uro - at holde en forbindelse til de mennesker, der havde taget imod dem med venlighed.

For de krigsfanger, der valgte at blive boende i

Sønderjylland eller det øvrige Danmark, var der kun to muligheder, enten hel og fuld integration i den danske befolkning eller en ensom tilværelse som immigrant. I afsnittet om *Danmark som nyt Fædreland* er der givet eksempler på begge udfald af skæbnen. Der er næppe nogen, der bevidst har valgt at leve i isolation. Graden af integration bestemmes ikke blot af de materielle vilkår, men tillige af det enkelte menneskes psyke - og ikke mindst af de tilfældigheder, der også er med til at bestemme livsforløbet.

Martin N. Hansen skrev i sin vise om Ivan fra Odessa: "Fremmed folk, di glemmes haste, Ivan han er snart forglempt". Jeg håber, at denne bog vil være med til at fastholde erindringen om krigsfangerne i nogle år endnu.



Under arbejdet med denne bog har det vist sig, at erindringen om krigsfangerne fra Første Verdenskrig endnu er levende hos mange. Da bogen forelå i ombrudt korrektur, blev dette foto indleveret til Museet på Sønderborg Slot af den ene af de to afbillede. Det viser krigsfangen Ivan Sturin med den tre-årige Anne, datter af gårdejer Peter Michelsen, Hønsnap Mark. Ivan var fra Ukraine. Han var en trofast og meget værdsat medhjælper på Michelsens ejendom 1915-19. (Museet på Sønderborg Slot)

Noter

I noterne er anvendt følgende forkortelser:

La/Aab: Landsarkivet i Aabenraa.

MSS: Museet på Sønderborg Slot.

Ra: Rigsarkivet.

C + et tal henviser til Krigsfangeundersøgelsens Arkiv på Museet på Sønderborg Slot.

Smstd: Sammesteds.

Sdj. Må.skr: Sønderjysk Månedsskrift.

Sdj. Årb: Sønderjyske Årbøger.

1. Bent Blüdnikow (red): Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik. Odense 1987.
2. F.eks. George Nellesmann: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere, 1981, og Richard Willerslev: Den glemte indvandring, 1983.
3. Jf. artikler af Inger Dübeck, Erik Helmer Pedersen og Jens Vedsted-Hansen i: Bent Blüdnikow (red) 1987.
4. Den korte oversigt over krigens baggrund bygger på almindeligt tilgængelig litteratur.
5. Det har ikke været muligt at finde tyske kilder, der kan redegøre for antallet af fangelejre i Pommern eller Mecklenburg. Oplysningerne om tilstanden i lejrene bygger på fangernes sundhedstilstand ved ankomsten til de nordslesvigske lejre og på en række beretninger fra fanger til deres værtsfamilier.
6. Gerald H. Davis: Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. I: Journal of Contemporary History, 1977, nr. 4.
7. Smstd.
8. Det er ikke muligt at lave en komplet oversigt over krigsfangelejre og -udkommandoer i Nordslesvig, men de to her nævnte fangelejre var de største og mest betydningsfulde.
9. Kreis-Blatt Tondern, 1915, Nr. 274.
10. Oversigten er lavet på grundlag af oplysninger i de preussiske landrådsarkiver i La/Aab og ud fra oplysninger i Trap Danmark 1930, bd 9, Sønderjylland, Kbh 1930.
11. Dybbølposten 20. januar 1915.
12. Jf. M. Scott Hansen i Kystartilleribladet, 1989, nr. 5, s. 35.
13. I de preussiske landrådsarkiver i La/Aab er der forskellige fortegnelser over krigsfanger på proprietærgårde, f.eks. på Als. Se Sønderborg Landrådsarkiv XXV, Militærsager nr. 2111-2112.
14. Sønderborg Landrådsarkiv XXV Militærsager, Nr. 2114. Recherchen auf entflohenen Kriegs-Gefangenen. La/Aab.
15. Aabenraa Landrådsarkiv, militærsager Z, B 142, Navnekort over krigsfanger. La/Aab.
16. Smstd. På kartotekskortene er der rubrikker for både nationalitet og folkestamme. Mange russere har kun oplyst nationalitet, mens andre har nævnt, at de var storrussere, hviderussere eller lillerussere. Lillerusland og Ukraine er identiske begreber og er her lagt sammen. Det samme gælder Storrusland og Welika Rusland. Prawaslawia (= ægte slav) er medregnet under Rusland.
17. H. V. Clausen: Sønderjylland. En Rejsehåndbog. Kbh 1932, s. 46. Trap Danmark, bd 9, s. 122. I Årø Skolekrønike beskrives arbejdet udførligt. Se også Frovin Jørgensen: Et prestige-projekt. Utrykt manuskript. Kopi i MSS - C 150.
18. Sønderjyske Årbøger 1926, s. 309.
19. Trap Danmark, bd 9, s. 140.
20. Smstd. s. 158.
21. Smstd. s. 163.
22. Smstd. s. 191.

23. Smstd. s. 204.
24. Smstd. s. 208.
25. Smstd. s. 210.
26. H.V. Clausen: Sønderjylland, 1932, s. 93.
27. Trykte forordninger og cirkulærer findes i landrådsarkiver i La/Aab. Se f.eks. Sønderborg Landrådsarkiv, nr. 2111-2112. I MSS er der også bevaret en række eksempler, indkommet fra forskellige arbejdsgivere, se C-83.
28. Ernst Christensen: Erindringer I, s. 192f (manuskript i privateje).
29. Kreis-Blatt Tondern 1916, Nr. 769.
30. MSS, C-58.
31. MSS, C-64.
32. MSS, C-67.
33. A.A. May: En 450 år gammel slægtsgård. I: Sdj. Må.skr. 1971, s. 305.
34. MSS, C-92.
35. Hans P. Jørgensen: Smughandel og andre Kjæltringestreger. (I: Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen: De fire onde år, Kbh 1933, s. 118).
36. Axel Møller: Folkeretten i Fredstid og Krigstid, bd 2, s. 105f og s. 127-131.
37. Der var ganske vist knyttet en såkaldt *solidaritets-klausul* til ratifikationen af konventionen fra 1907. Denne indebar, at den kun var gældende, hvis alle stater ratificerede den - og f.eks. Italien og Serbien undlod at gøre dette. Men den tidligere Haag-konvention var i så fald gældende, og det samme gælder de almindelige folkeretslige regler. Der var således ikke nogen juridisk undskyldning for overtrædelserne af konventionen vedr. krigsfangers forhold. Se også Axel Møller: Folkeretten i Fredstid og Krigstid, bd 1, 1933, s. 30f.
38. Se f.eks. Kreisblatt Sonderburg, 1916, bekendtgørelse nr. 482 af 11. august.
39. Se f.eks. Kreisblatt Sonderburg, 1915, bekendtgørelse nr. 121, udstedt 3. marts.
40. Sønderborg Landrådsarkiv, XXV, militaria, pk. 2111-2112. La/Aab.
41. Det er desværre kun i Sønderborg og Aabenraa Landrådsarkiver, der er bevaret arkivalier til belysning af krigsfange-administrationen. I Haderslev og Tønder må dette materiale være gået til grunde, antagelig ved overgangen til dansk administration. I Aabenraa Landrådsarkiv ligger kopier af en række sager fra Tønder, og herved kan man få et indblik i praksis i Tønder. Bedømmelsen af den forskellige administrative praksis i de fire nordslesvigske kredse (amter), hviler især på en gennemgang af Kreis-Blätter fra de fire kredse. De findes for alle fire kredses vedkommende på Landsarkivet i Aabenraa.
42. Befalingen er udstedt af von Oertzen 22. nov. 1915, Inspektionen for krigsfangelejrene; den findes i Aabenraa Landrådsarkiv, Z, Militaria, B 141, Verfügungen betr. Behandlung der Kriegsgefangenen. La/Aab.
43. Sønderborg Landrådsarkiv, XXV, Militaria, pk. 2111 og 2112. La/Aab.
44. Forordning fra krigsfangelejren Parchim, dat. 10. aug. 1915. I: Sdbg Landrådsarkiv, nr. 2111-2112, La/Aab.
45. Smstd.
46. Vedr. Sicherungsstellung Nord se M. Scott Hansen: Et tysk befæstningsværk i Sønderjylland (i: Humaniora, bd. 5, 1982, s. 119-124).
47. Aabenraa Landrådsarkiv, Z, Militaria, B 141, Verfügungen betr. Behandlung der Kriegsgefangenen. La/Aab.
48. Smstd.
49. Cirkulære fra von Schönberg i frøavler Lawaetz' arkiv, MSS, C-83.
50. Aabenraa Landrådsarkiv, Militaria Z, B 141, Papierer verstorbenen Russen. La/Aab.
51. Trykt forordning i MSS, C-83 og Aabenraa Landrådsarkiv, Militaria Z, B 141, Verfügungen betr. Gefangenen-Verpflegung. La/Aab.
52. Cirkulære fra Ministerium für Landwirtschaft, Domänen., dat. 15. juni 1915, i: Sdbg Landrådsarkiv XXV, Militaria, nr. 2111-2112, La/Aab.
53. Aabenraa Landrådsarkiv, Militaria Z, B 141.
54. Bekendtgørelse fra Landråden, nr. 8125, dateret 23. marts 1917, findes i MSS, C-83. Se også Adriansen og Fangel: Krigens hverdag, 1984, s. 48.
55. Frøavler Lawaetz' arkiv, MSS, C-83.
56. MSS, Havbogade-undersøgelsen, nr. 74.
57. Smstd.
58. Smstd.
59. MSS, C-12.
60. MSS, C-9.
61. MSS, C-16.
62. Årø Skolekrønike i privateje, afskrift af materiale vedr. krigsfanger findes i MSS, C-155.
63. MSS, C-43.
64. MSS, C-95.
65. MSS, Havbogade-undersøgelsen nr. 64.
66. Nicolai Svendsen, Fra juli 1914 til november 1919. (I: Thomsen og Thorsen, De fire onde Aar, Kbh. 1933, s. 17-18).
67. Ingeborg Thomsen: Da vi var krigsfanger. (I: Thomsen og Thorsen 1933, s. 73).
68. Smstd. s. 73.
69. Mette Fog Petersen: En sønderjysk gård, Kbh. 1970, s. 49.
70. Smstd. s. 73.
71. Hans P. Jørgensen: Smughandel og Kjæltringestreger. (I: Thomsen og Thorsen, 1933, s. 118).
72. MSS, C-33.
73. H.V. Clausen: Stemninger og Tilstande i Haderslev under Verdenskrigen. (I: Sdj. Årbøger 1935, s. 129).
74. MSS, C-18.
75. MSS, C-30.
76. MSS, C-18.
77. MSS, C-39.
78. MSS, C-04.
79. MSS, C-25.
80. MSS, C-26.
81. MSS, C-09.
82. Dybbølposten 21. maj 1915.
83. Oversigten over fritidssysler bygger på materialet i MSS. I en spørgeliste fra 1974 er der et spørgsmål om fritidssysler, og mange berettere har uddybet deres svar.
84. Karen Andersen: Lidt om hårabejder i Danmark, (i: Arv og Eje 1959), og Inge Adriansen og Karen Andersen: Hånd i hånd, (i: Nordslesvigske Museer 1978, s. 55f).
85. MSS, C-35.
86. Mette Fog Petersen, 1970, s. 50.
87. Inge Adriansen: Zaren i hønsehuset. (I: Sdj. Månedsskr. 1979, s. 257-59).
88. J. Jørgensen: Krigens indflydelse på Menighedslivet. (I: Thomsen og Thorsen 1933, s. 49-50).
89. Nicolai Svendsen: Fra juli 1914 til november 1918. (I: Thomsen og Thorsen 1933, s. 18).
90. MSS, C-10.
91. MSS, Havbogade-undersøgelsen nr. 64.
92. Jf. Ingeborg Thomsen. (I: Thomsen og Thorsen 1933, s. 74).
93. MSS, C-19.
94. Sdb. Landrådsarkiv, XXV, Militaria nr. 2111-2112. La/Aab.
95. MSS, C-82.
96. MSS, C-48.
97. Første gang trykt i: Sønderjyske Digte på Folkesproget i udvalg ved Marius Kristensen og Carl S. Petersen, Kbh. 1920, s. 93-94. Let ændret udgave i: Hvæ fowl må syng ... 1924. Her er citeret efter Martins Visebog, 1975, der har en ændret stavemåde. Den sidste udgave er den af digteren autoriserede gengivelse.
98. MSS, C-82.
99. Blüdnikow 1988, s. 96.
100. Kreis-Blatt Tondern 1915, Nr. 338 og Nr. 393.
101. N.P. Eliassen: Kongeaen eller Den gamle Grænse. 1926, s. 291.
102. H.E. Sørensen: Før Genforeningen. Gamle sønderjyder fortæller. 1981, s. 79-81.
103. C. Willemoes' privatarkiv, Rigsarkivet, priv. personarkiver nr. 6517, pk. 8, løst indlagt beretning.
104. På skemaerne til indberetning om flugtforsøg indførtes en rubrik om, hvorvidt man ønskede fangerne tilbage igen.
105. Aabenraa Landrådsarkiv, Z, Militaria, B 141, Fluchtberichte. La/Aab.
106. Kreis-Blatt Tondern 1915, Nr. 324 og samme 1916, Nr. 351.
107. Ernst Christensen: Erindringer I, (manuskript i privateje).
108. MSS, C-103.
109. MSS, C-17.
110. Optegnelse i MSS, C-125 efter flere meddelere. Gengivet i P. Eliassen: Kongeaen, 1926, s. 294 og Mette Fog Petersen: Et sønderjysk hjem, 1970, s. 150.
111. H. Lausten Thomsen: Krigsfangerne ved Rejsby To, der ikke kom hjem. (I: Sdj. Månedsskrift,

5. årg., 1929 s. 91-92).
112. MSS, C-94.
113. MSS, C-39.
114. Aabenraa Landrådsarkiv, Z, Militaria, B 141, Unerledigte Sachen. La/Aab.
115. Aabenraa Landrådsarkiv, Z, Militaria, B 141, Verfügungen betr. Behandlungen der Kriegsgefangenen. La/Aab.
116. Smstd.
117. Aabenraa Landrådsarkiv, Z, Militaria, B 87, Behandlung feindlicher Ausländer. La/Aab.
118. Sønderborg Landrådsarkiv, XXV, Militaria, pk. 2163, Abtransport ausländischer Arbeiter. La/Aab.
119. Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede lande under og efter verdenskrigen 1914-18, samlet og udarbejdet af Dansk Røde Kors (uden År).
120. Smstd.
121. Sønderborg Landrådsarkiv, XXV, Militaria, pk. 2163, Abtransport ausländischer Arbeiter. La/Aab.
122. Breve i privateje hos Thomas Jessen, Majbølgård. Kopi i MSS, C-124.
123. Smstd.
124. Smstd.
125. Sønderborg Landrådsarkiv, XXV, Militaria, pk. 2163, Abtransport ausländischer Arbeiter. La/Aab.
126. Aabenraa Landrådsarkiv, Militaria Z, B 142, Navnekort over krigsfanger. La/Aab.
127. P.P. Thomsen: Krigsfangelejren ved Løgumkloster. (I: Sprogforeningens Almanak 1975, s. 89-95).
128. Løgumkloster Præstearkiv, H1, 1744-1919, Bekendtgørelser, kirkelig statistik m.v. La/Aab.
129. Det drejer sig om russeren Andrei Flodorow (1885-1965) og litaueren Jürgis Buchowski (1884-1965). Den sidstnævnte har lagt vægt på at blive benævnt litauer. Da to franske grave er blevet nedlagt, og kisterne overført til hjemlandet, er der fortsat 71 grave i gravlunden ved Løgumkloster.
130. Fortegnelse over de døde findes i publikationen The Joint Memorial in Tinglev Churchyard in Memory of British, French and Russian Soldiers who Died as Soldiers of War in the Camp at Bajstrup, Kbh. 1926.
131. Franskmandens kiste skulle have været ført tilbage til Frankrig i 1922, men de tyske myndigheder standsede kisten ved grænsen, og den returneredes til Tinglev, hvor den på ny gravsattes. The Joint Memorial, 1926, s. 8f.
132. Aabenraa Landrådsarkiv, Militaria Z, B 141, Papiere verstorbener Russen. La/Aab.
133. Kortet er tegnet efter oplysninger i Harboe Kardel: Das Nordschleswigbuch, 1938. Kardel oplyser, at hans kilde er en dansk statistik, som det imidlertid ikke har været muligt at spore.
134. Sprogforeningens Almanak 1919, s. 61-62.
135. Smstd.
136. I Frankrig varetoges opgaven med at hjembringe faldne soldater fra slagmarken af »Mission militaire Française de recherche des Disparus en Allemagne«.
137. The Joint Memorial in Tinglev Churchyard, 1926.
138. Jf. oplysninger fra Randi Demuth, Broager.
139. Brev af 27. maj 1916. 6 U 53 A. Udenrigsmin. Arkiv, Ra.
140. Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede lande, uden år, s. 42.
141. Blüdnikow, 1988, s. 26f.
142. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 53 A, pk 1. Ra.
143. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor Journal 1979-1917, brev af 10. december 1917 og 12. januar 1918 fra Den danske regeringskomité til Justitsministeriet. Se Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 53 A, pk. 1, cirkulæreskrivelse til de danske gesandtskaber i Berlin, Paris m.v. af 28. juli 1916. Ra.
144. Blüdnikow: Da Dansk Røde Kors forsvarede neutraliteten, 1987.
145. Beretning om behandling af de syge krigsfanger i lazaretlejren ved Hald 1917-18. Kbh. 1918, s. 53.
146. Regeringskomiteen for Pleje af syge Krigsfanger, Korrespondancesager, brev af 4. juni 1917. Ra.
147. Justitsministeriets 2. kontor, J.nr. 1979-1917. Regnskab af 30. september 1918. Ra.

148. Carl Willemoes' privatarkiv, Rigsarkivet, nr. 6517, bd. 8 s. 214.
149. Carl Willemoes' privatarkiv, bd. 7, s. 89-94. Ra.
150. Carl Willemoes' privatarkiv, løs beretning i bd. 8. Ra.
151. Ribe Stiftstidende 31. oktober 1916. Her efter M.W. Kofoeds arkiv, private personarkiver nr. 5791. Ra.
152. Chr. N. Nør: På patruljesejlds. (I: DSK årbøger, 1a, 1989, nytryk, s. 4-5).
153. MSS, C-148.
154. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, J. nr. 1241, brev af 4. marts 1914. Ra.
155. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31. Undvegne krigsfanger, skrivelse af 19. september 1919. Ra.
156. Smstd.
157. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31, rapport af 27. oktober 1919.
158. Smstd.
159. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31. Skrivelse af 6. november fra Landråden i Haderslev. Ra.
160. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31, brev af 14. juli 1915. Ra.
161. I. Stemann, 1932, s. 117.
162. I. Stemann, 1932, s. 118.
163. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31, brev af 15. marts 1918. Ra.
164. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31, brev af 2. april 1918. Ra.
165. Smstd.
166. Smstd. Brev af 14. juni 1918.
167. Lyboen, udg. af Lokalhist. Forening fra Lyø, nr. 4, 1982, s. 15-17.
168. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, J.nr. 1241, 1918. Ra.
169. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, J.nr. 1241, 1918. Rapport af 4. marts 1919. Ra.
170. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, J.nr. 1241, 1918. Brev af 20. januar 1919. Ra.
171. Smstd.
172. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, J.nr. 1241 I, 1918. Ra.
173. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, J.nr. 1241 I, 1918. Ra.
174. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 53 b, brev af 15. september 1918. Ra.
175. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31, breve af 24. og 25. juni 1918. Ra.
176. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, 1918, J. nr. 1241, brev af 4. marts 1919. Ra.
177. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31. Brev fra departementschefen til stiftamtmanden i Ribe af 24. juni 1918. Ra.
178. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31, noter af 12. og 15. oktober 1918. Ra.
179. Blüdnikow 1988, s. 115.
180. Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 148. Blüdnikow, 1988, s. 115.
181. Statens krigsfangelejre 1917-1920, Nr. 1253. Scrapbog nr. 5. Ra.
182. Blüdnikow, 1988, s. 119.
183. MSS, C-150.
184. Blüdnikow, 1988, s. 119.
185. Statens Krigsfangelejre 1917-20, nr. 1253, Scrapbog nr. 5. Ra.
186. Blüdnikow, 1988, s. 119.
187. MSS, C-150.
188. I. Stemann, 1932, s. 116.
189. I. Stemann, 1932, s. 117.
190. I. Stemann, 1932, s. 118.
191. MSS, C-19.
192. MSS, C-82.
193. MSS, C-115.
194. I. Stemann, 1932, s. 124.
195. I. Stemann, 1932, s. 124.
196. Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, sag 501, 1922, Ra.
197. MSS, C-101 og C-105.
198. Ester Feddersen, 1981, s. 8.
199. MSS, C-13.
200. MSS, C-113 og C-138.
201. MSS, C-138.
202. MSS, C-92.
203. MSS, C-92.
204. MSS, C-43.
205. Smstd.
206. MSS, C-43.
207. Mette Fog Petersen, 1970, s. 51.
208. MSS, C-63.

209. MSS, C-63.
210. Ventilen, Husorgan for Danfoss, 1960, nr. 10, s. 158-159.
211. MSS, C-35.
212. MSS, C-132.
213. MSS, C-27.
214. MSS, C-146.
215. MSS, C-147.
216. MSS, C-147.
217. Sønderborg Landrådsarkiv, Militaria Nr. 2114, Recherchen auf entflohenen Kriegs-Gefangenen. La/Aab.
218. Erich Ludendorff: Meine Kriegserinnerungen 1914-1918. Berlin 1919, s. 264.
219. Smstd.
220. Blüdnikow: Krigsfanger, 1988, s. 135-36.
221. MSS, C-44.
222. Axel Møller: Folkeretten i Fredstid og Krigstid, 1933, s. 28f. Salmonsens Konversations Leksikon, bd X, 1920, s. 560f.
223. Axel Møller, 1933, anfører s. 29, at præsident Roosevelt tog initiativet til den anden Haag-konference. Dette er også tilfældet, men den russiske regering overtog hurtigt initiativet, og konferencen blev ført under forsæde af den russiske zar, jf. Jost Duffer: Regeln gegen den Krieg? Die Haager Friedenskonferenzen von 1899 und 1907 in den internationalen Politik, 1978.
224. Gæstearbejder i København. Udg. af Mellemfolkeligt Samvirke, Kbh. 1970.
225. Smstd.
226. Jan Hjarnø (red): Flygtninge-kundskab 1, 1987, s. 9.

Utrykte kilder

Landsarkivet i Aabenraa

I de nordslesvigske landrådsarkiver er sager vdr. krigsfangers ophold, arbejde og flugt gennemgået. Mest systematisk er dette sket for Sønderborg og Aabenraa Amters vedkommende.

Sønderborg Landrådsarkiv:

Militærsager XXV nr. 2111-2112

Kriegsfangene

Militærsager XXV nr. 2114

Recherchen auf entflohenen

Kriegs-Gefangenen

Militærsager XXV nr. 2163

Abtransport ausländischer Arbeiter 1918-19.

Aabenraa Landrådsarkiv:

Militærsager Z nr. B 87

Behandlung feindlicher Ausländer

Militærsager Z nr. B 141

Papirer vdr. krigsfanger

Militærsager Z nr. B 142

Navnekort over krigsfanger

I Haderslev og Tønder Landrådsarkiver er der væsentlig mindre materiale om krigsfangeforhold. Her er lavet en række stikprøver i militærsagerne fra Første Verdenskrig.

I Løgumkloster Præstearkiv findes oplysninger om krigsfangekirkegården, og oplysninger

om fanger findes i kirkebøgerne i de enkelte sogne.

Museet på Sønderborg Slot

Her er et meget betydeligt antal beretninger fra mennesker, der har kendt krigsfanger, og enkelte beretninger fra krigsfanger og deres familier. Dette materiale, der er indsamlet i årene 1972-88 findes i det kulturhistoriske arkiv i gruppe C. Det omfatter ialt 140 optegnelser, kildeudskrifter m.v. Hertil kommer et stort antal fotos af krigsfanger.

Desuden er der i samlingerne vdr. Første Verdenskrig genstande, der er fremstillet af krigsfanger under deres ophold i Nordslesvig.

Institut for sønderjysk lokalhistorie

Billeder af krigsfanger fra hele landsdelen.

Haderslev Museum

Fra fotograf Hesselberg i Sommersted har museet fået overdraget ialt 152 glasplader med fotos af krigsfanger fra Sommersted og omegn. Optagelserne er fra perioden 1915-18, og langt den overvejende del er af russere, men der er også fotos af rumænere og italienere iblandt.

Augustenborg Lokalhistoriske Arkiv

Vagtmand Max Beckerts samling af billeder fra Asserballe 1915-18. Her er flere motiver med krigsfanger.

Vagtmand Max Beckerts dagbog.

Husflidsarbejder, bl.a. 2 æsker og 1 ramme udført i glasmosaik.

Ca. 35 fotos af krigsfanger i Asserballeskov, Asserballe, Almsted, Sebbelev m.v.

Løgumkloster Lokalhistoriske Arkiv

Materiale vdr. krigsfange-kirkegården og dens indvielse.

Fotografier af krigsfanger i Løgumkloster og enkelte billeder fra fangelejren af belgiske, franske og russiske krigsfanger.

Nordborg Lokalhistoriske Arkiv

Fotografier af en række krigsfanger, der har været indkvarteret på gårde på Nordals.

Landsarkivet i Odense

Assens Byfogedarkiv.

Dokumenter vdr. russiske krigsfanger 1915-18.

Ribe Lokalhistoriske Arkiv

Fotografier af ca. 475 krigsfanger, der er ankommet som flygtninge. Billederne er optaget på initiativ af Byfogedkontoret.

Avisudklip fra Ribe Stiftstidende vdr. lejren ved Skovlyst.

Brev fra rumænske krigsfanger til læge Agerbæk.

Postkort med krigsfanger m.v.

Sønderborg Lokalhistoriske Arkiv, Ulkebøl afd.

En række fotografier af krigsfanger fra Ulkebøl sogn.

Tinglev Lokalhistoriske Arkiv

En række beretninger fra Tinglev, St. Jyndeved, Bolderslev, Burkal og Todsbøl fra folk, der i deres barndom har kendt krigsfanger; materialet er indsamlet i 1980-erne og rummer også billeder. Desuden er der materiale fra Bodenverbesserungsgesellschaft, der beskæftigede mange krigsfanger.

Fåborg Lokalhistoriske Arkiv

Fotografier af krigsfanger, der er ankommet til byen over Lillebælt.

Willemoesgårdens Mindestuer, Assens

Fotografier af "russerfartøjer" og af krigsfangeres ophold i og afrejse fra byen i 1919.

Lyø Lokalhistoriske Arkiv

Fotografier af flygtede krigsfanger og bogle beretninger fra folk, der har haft dem i arbejde.

Rigsarkivet

C. G. de Obry Willemoes' privatarkiv, private personarkiver nr. 6517, pakke 7-9, Sønderjylland og krigen, bd. I-III.

Privatarkiv M. W. Kofoed, private personarkiver nr. 5791. Dagbogsblade fra Grænsegendarmeriet 31/7. 1914 - 5/7. 1918.

Udenrigsministeriets Arkiv, nr. 5 d, 29 a, Danmark-Tyskland: Indbyrdes politiske forhold under og efter krigen.

RA's Danica-samling: Deutsches Zentralarchiv, Abt. Merseburg, Arkiv 301, Ministerium des Innern, 4930, "Massnahmen gegen deutschfeindliche Umtriebe in Nordschleswig während des 1. Weltkrieges", nr. 19-23, spole 83-85.

Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 31, undvegne krigsfanger.

Udenrigsministeriets Arkiv, 6 U 53, pk. 1-2, sager vdr. syge krigsfanger og flygtninge.

Justitsministeriets Arkiv, 2. kontor, J.nr. 1997-1917. Økonomiske mellemværender med lokale fynske myndigheder vdr. flygtede krigsfanger.

Do, 2. kontor, J.nr. 1779-1917. Økonomiske mellemværender med krigsførende lande.

Do, 2. kontor, J.nr. 1241. Breve fra Ribe Byråd og politimester 1928.

Privateje

Gdr. Ernst Christensen (1895-1966) Sædmosegård, Asserballe: Erindringer I-II. Heri en række skildringer af krigsfanger på Als.

Årø Skolekrønike.

Trykte kilder og litteratur

- Adriansen, Inge: Krigsfanger som fremmedarbejdere. Assimilationsprocesser i Nordslesvig 1914-18. I: *Folk og Kultur* 1974, Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 76-89.
- Adriansen, Inge og Fangel, Henrik: *Krigens hverdag 1914-18*. Aabenraa 1984, s. 42-50.
- Adriansen, Inge: Zaren i hønseset. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1979, s. 257-259.
- Adriansen, Inge: "Løgumkloster en sørgelig klang i franske øren." Løgumkloster krigsfangelejr og Gravlund. I: *Løgumkloster Studier*, 1992.
- Beretning om Behandling af de syge Krigsfanger i Lazarettejen ved Hald 1917-1918*. Kbh. 1918.
- The Joint Memorial in Tinglev Churchyard in Memory of British, French and Russian Soldiers*. Kbh. 1926.
- Bertram, Christine, m.fl.: Russiske krigsfanger i Sottrup sogn under Første Verdenskrig. I: *Årbog for Sottrup sogn* 1982, s. 73-78.
- Blüdnikow, Bent (red): *Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik*. Odense 1987.
- Blüdnikow, Bent: *Krigsfanger - et billedrama om krigsfanger i Danmark under 1. Verdenskrig*. Kbh. 1988.
- Bunde, Inger: *Lyboen*, udg. af Lokalhistorisk Forening for Lyø, nr. 4, 1982.
- Clausen, H.V.: *Sønderjylland. En rejsehåndbog*. Kbh. 1932.
- Christensen, Bodil, Fægteborg, Chr. og Rasmussen, Gunner: Asserballe-Billeder 1915-18 af Max Beckert - kunstner og vagtmand. 1988.
- Danmarks Traktater med fremmede Magter efter 1814*. 1939.
- Davis, Gerald H.: Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. I: *Journal of Contemporary History* 1977, nr 4.
- Düffler, Jost: Regeln gegen den Krieg. Die Haager Friedenskonferenzen von 1899 und 1907 in den internationalen Politik. 1988.
- Eliassen, P.: *Kongeaalen eller den gamle Grænse*, 1926.
- Falkner Sørensen, Svend: *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18*. 1989.
- Feddersen, Ester: Krigsfanger i Tinglev Kommune 1914-18. I: *Beretning 1981, Lokalhistorisk arkiv, Tinglev*.
- Fog Petersen, Mette: *Et sønderjysk hjem*. 1970.
- Gæstearbejder i København*, udg. af Mellemfolkeligt Samvirke. 1970.
- Holm, Niels: *Dreng på Kalø*. 1981.
- Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede Lande under og efter Verdenskrigen 1914-*

1918. Samlet og udarbejdet af Dansk Røde Kors, uden år.
- Huhle, Robert og Bodil Ravn: Og de blev til gavn for Danmark. I: *Fortid og Fremtid*, 1, 1989, s. 96-102.
- Hvidt, Kristian: *Mordet i Sarajevo. Hvorfor krigen 1914-18*. Kbh. 1983.
- Hjarnø, Jan, m.fl.: *Flygtningekundskab 1. De kulturelle baggrunde*. 1987.
- Jensen, H.P.: *Fra Vesterkanten*. 1990.
- Jørgensen, Jakob: *Lokalhistorisk Billedbog for Als Nørreherred*. 1985.
- Kardel, Harboe: *Das Nordschleswighbuch*. 1938.
- Kreisblatt des Kreises Sonderburg 1914-1920.*
- Kreisblatt des Kreises Apenrade 1914-20.*
- Kreisblatt des Kreises Tondern 1914-20.*
- Kreisblatt des Kreises Hadersleben 1914-20.*
- Kristensen, Marius og Petersen, Carl S.: *Sønderjydske Digte på Folkesproget*. 1920.
- Lausten-Thomsen, H.: Krigsfangerne ved Rejsby. To, der ikke kom hjem. I: *Sønderjysk Månedsskrift*, 5. årg., 1929, s. 92-93.
- Ludendorff, Erich: *Meine Kriegserinnerungen 1914-18*. Berlin 1920.
- Martins Visebog*, 1975.
- Møller, Axel: *Folkerettten i Fredstid og Krigstid I-II*, 1933-35.
- Nør, Chr. H.: Paa Patruljesejlads. I: *DSK-Årbøger*, her efter Nytryk, hefte 1 a, 1989.
- Rasmussen, Eva Holm: Russiske krigsfanger i Danmark under 1. verdenskrig. En orientering om et forskningsprojekt. I: *PLUK fra forskningen i Sønderjylland*, 1986, nr 3, s. 14-20.
- Russiske soldaterbreve*. Udg. af Harald Nielsen, oversat af Ingeborg Stemmann. Kbh. 1927.
- Stemmann, Ingeborg: *Russiske Bønder fortæller*. Kbh. 1932.
- Sønderjyske Årbøger*, 1926 og 1935.
- Sørensen, H. E.: *Før Genforeningen*. 1981.
- Sørensen, H. E.: *Bredebro gennem 75 år*. 1979.
- Thomsen, Ingeborg og Thorsen, Svend: *De fire onde Aar*. Kbh. 1933.
- Thomsen, Marie: I fremmed Jord. I: *Sprogforeningens Almanak*, 1919, s. 61-62.
- Thomsen, P. P.: Krigsfangelejren ved Løgumkloster. I: *Sprogforeningens Almanak*, 1975, s. 89-95.
- Trap: *Danmark, bd. 9, Sønderjylland*, 1970.
- Østergaard, Bent: *Indvandrerne i Danmarkshistorie*. Kbh. 1983.